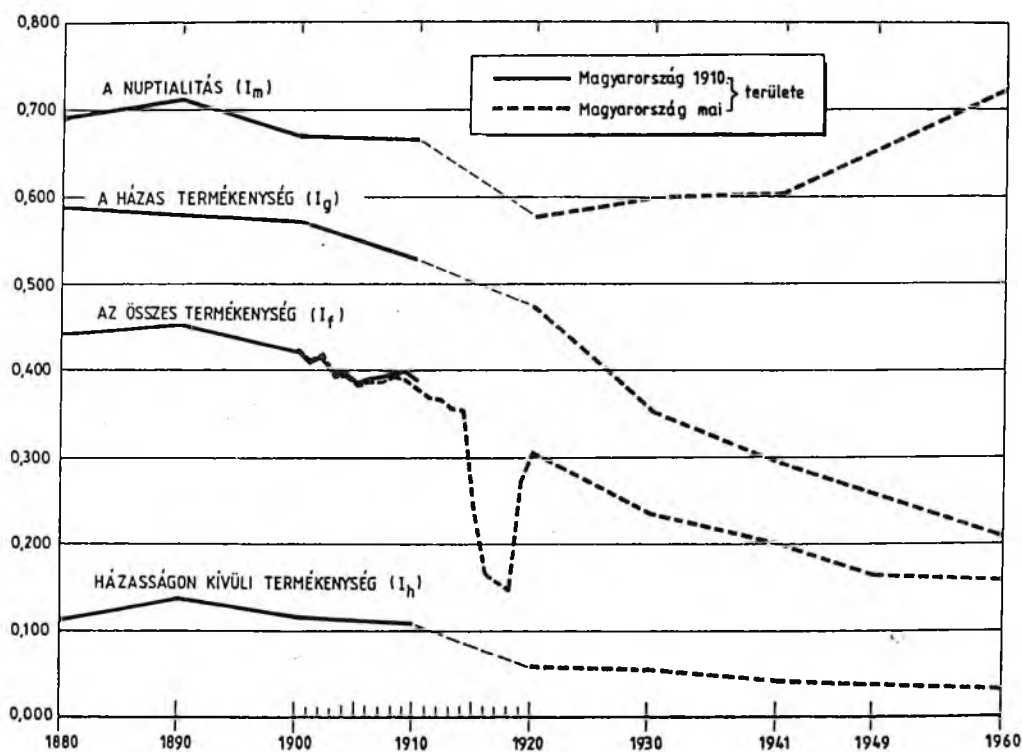

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960 (Princetoni indexek)

DÁNYI DEZSŐ

A magyarországi demográfiai átmenet elemzésének — mondhatjuk leglátványosabb — 1880—1960-as évek közötti korszaka jelentős nagyságú irodalommal rendelkezik. A rendszer-tanában legátfogóbb és legnagyobb idősorok elemzésére alkalmas ún. princetoni indexeket részletezzük tanulmányunkban. Felhasználtuk a már korábban publikált adatokat (*Coale, Demény, Tekse, Dányi*) és újabbakkal egészítettük ki, különös tekintettel az első világháború előtti évekre az ország mai területére vonatkozóan. Már most a bevezetésben is kiemeljük, hogy az idézett szerzők megállapításait, néhány újabb jellemzővel egészítettük ki.

AZ ÖSSZES TERMÉKENYSÉG (I_f), A HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_g), A HÁZASSÁGON KÍVÜLI TERMÉKENYSÉG (I_h)
ÉS A NUPTIALITÁS (I_m) ALAKULÁSA
1880 - 1960

Bár az ún. princetoni demográfiai indexek nem tartoznak a legfinomabb demográfiai mutatók közé, nemzetközi összehasonlításban játszott szerepük és viszonylag egyszerű és egymással összefüggő voltak miatt igen alkalmasak a demográfiai átmenet fertilitásának és nuptialitásának elemzésére.

Coale (1969) olyan egymással kölcsönös összefüggésben álló indexrendszer alakított ki, amelyhez csak a házas és nem házas nők öt éves korcsoportonkénti számának ismerete szükséges, valamint az összes törvényes és törvénytelen gyermekek születésének száma.

A rendszerben az összes, általános termékenység indexe I_f azt méri, hogy egy adott populációban milyen mértékben közelítik meg a nők azt a születésszámot, amelyet akkor érnének el, ha mindannyian a korszpecifikus termékenység legmagasabb, hutterita szintjét teljesítenék. Az I_f tehát így határozható meg:

$$I_f = \frac{B}{\sum w_i F_i}$$

ahol B egy adott időszakban, az összes születések száma, w^l a 15—49 éves korú nők öt éves korcsoportonkénti száma, F_i pedig az egyes korintervallumokhoz tartozó hutterita nők termékenysége Henry számításai szerint (1961).

A házas termékenység indexe I_g azt jelzi, hogy a házas nők mennyire közelítették meg azoknak a születéseknek a számát, amelyekre akkor kerülne sor, ha a hutteriták termékenységét érnének el:

$$I_g = \frac{B^L}{\sum m_i F_i}$$

ahol B^L a legitim születések száma, m_i az egyes öt éves korcsoportokba tartozó házas nők száma. A törvénytelen termékenység indexe, I_h azt fejezi ki, hogy a nem házas nők termékenysége milyen mértékben közelíti meg a házas hutterita nők termékenységét:

$$I_h = \frac{B^I}{\sum u_i F_i}$$

ahol B^I egy meghatározott időszak illegitim születéseinek száma, u_i az egyes korintervallumokba tartozó nem házas nők száma.

A negyedik index az I_m , a szülőképes korú házas nők arányára vonatkozik. Úgy számítjuk ki, hogy összehasonlítjuk azoknak a gyermekeknek a számát, akiket a házas nők hoznának világra hutterita termékenységi szinten, az összes nők szüléseinek számával, ha azok is ugyanilyen szintű termékenységet érnének el.

$$I_m = \frac{\sum m_i F_i}{\sum w_i F_i}$$

Látható, hogy az I_m a házasok százalékarányainak összesített mutatója, olyan módon súlyozva, hogy nagyobb súlyt rendelünk a szülőképes korú nők arányához.

Ez a négy index függvényként is felírható:

$$I_f = I_g I_m + I_h (1 - I_m)$$

Eszerint az általános, összes termékenység egyenlő a házas termékenység és a házasok arányait jelző indexek szorzatával, ha a házasságon kívüli születési arányszám elhanyagolható. Megjegyzendő, hogy *Coale* (1969) és *Knodel* (1974) felhívta a figyelmet arra, hogy az I_m nem mentes a házas nők kormegoszlásának hatásaitól. Ezt kiküszöbölendő az alábbi megszorítást ajánlották:

$$I_m^* = \frac{\sum F_i \frac{m_i}{w_i}}{\sum F_i}$$

Knodel számításaival egybehangzóan megállapítható, hogy Magyarországon a megyei I_m^* értékek valamivel nagyobbak mint az I_m értékek, de trendjükben nincsen különbség.

Nuptialitás

Ismeretes, hogy a szakirodalom Magyarországot azon országok közé sorolja, ahol az átlagos házasságkötési kor alacsony és viszonylag nagy a házasságkötés intenzitása. E két tényező együttese alapján tartozunk az ún. kelet-európai típusú nuptialitású országok közé.

Ezt a tényt most nem részletezve a nuptialitás princetoni módszer szerint mért indexeit mutatjuk be.

Nuptialitás Magyarországon, 1880—1960

Év	A nuptialitás (I_m)	I_m medián	I_m V%	I_m Interkvartilis	Előző dekád	1880 = 100,0
1880	0,692	0,703	5,65	0,056	-	100,0
1890	0,713	0,730	6,60	0,076	103,0	103,0
1900	0,670	0,687	5,21	0,053	94,0	96,8
1910	0,665	0,672	5,28	0,058	99,3	96,1
1920	0,558					100,0
1930	0,598					107,2
1041	0,651					116,7
1960	0,725					129,9

1. Az első világháború előtt Európában csak Bulgáriában, Romániában és Oroszországban volt magasabb az I_m értéke mint hazánkban. A nuptialitás változása tekintetében azonban — szintjével ellentétben — Európához illeszkedtünk. Az első világháború előtt ugyanis azon országok csoportjába tartoztunk mint például Anglia, Finnország, Olaszország, Spanyolország stb. — ahol csökkent az I_m . A második világháború után pedig Európában úgyszólván mindenütt megnőtt a nuptialitás, hazánkban is.

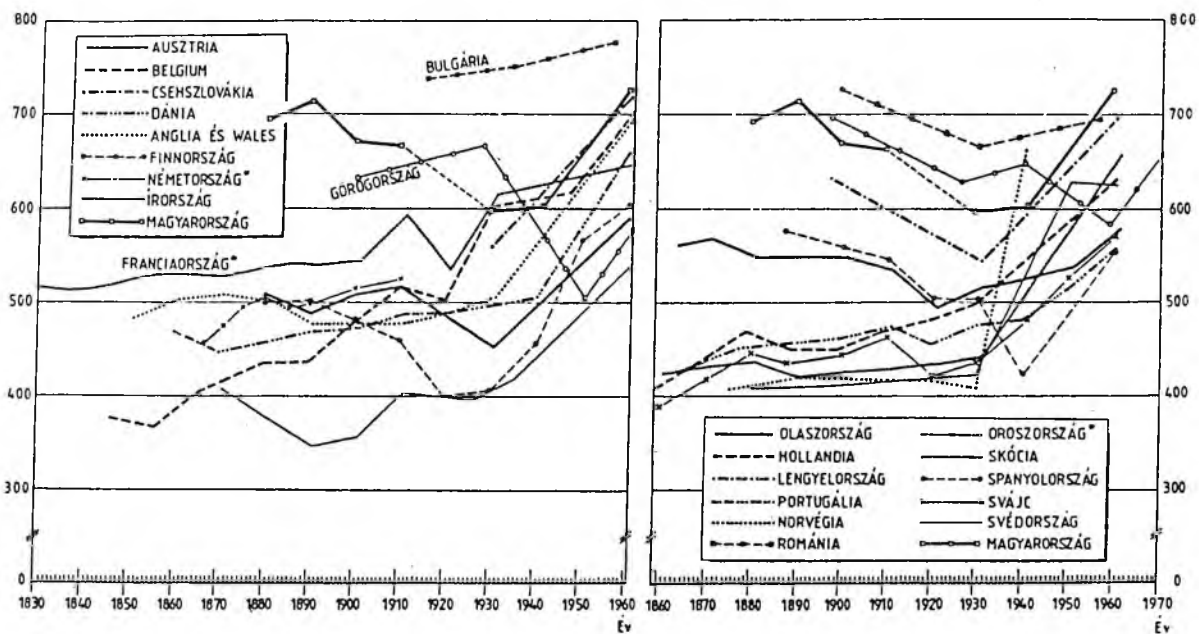
A nuptialitás-átlaga és mediánja az első világháború előtt viszonylag kismértékben csökkent, variációs koefficiense és interkvartilis értéke is szűk határok között ingadozott, azt érzékeltetve, hogy a lezajló gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok viszonylag enyhe mértékben befolyásolták a házassági kedv nagyságrendjét. Feltehetően ez az összefüggés az első világháborút követően sem változott, mert az 1920. évi I_m index értéket rendkívüli, a háborús házasságkötési mozgalom kiesését jelző jelenségként minősíthetjük. A második világháború után tapasztalható I_m index hazai növekedése beleillik az európai folyamatba.

2. A hazai nuptialitás részletesebb jellemzését megyei értékeinek megoszlása és a kvartilisek földrajzi lokációja közelebbről is megvilágítja.

Előljáróban azonban megjegyzendő, hogy a nuptialitás megyei értékeinek konvergenciája Magyarországon az első világháború előtt nem igazolható, vagy legalábbis a variációs koefficiensek ezt nem erősítik meg. Európában sem alakult ki egyöntetűen a nuptialitás területi homogenizációja, mert 1870 és 1930 között Belgiumban, Németországban, Olaszországban és Norvégiában növekedett az I_m variációs koefficiense, Angliában, Franciaországban, Dániában és Finnországban azonban csökkent. Az viszont megállapítható, hogy 1960-ban Német- és Olaszország kivételével minden európai országban kisebb az I_m területi indexeinek variációs együtthatója, mint a 19. század közepén vagy utolsó harmadában. Sajnos ezt az összehasonlítást Magyarország viszonylatában a területi változások miatt nem végezhetjük el.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880–1960

A NUPTIALITÁS INDEXE (I_m) EURÓPÁBAN

* A mai Szövetségi Köztársaság területére számítva.

A nuptialitás megyei értékeinek megoszlása, 1880–1910

I_m	A megyék száma			
	1880	1890	1900	1910
0,550–0,599	-	1	2	1
0,600–0,649	9	8	11	15
0,650–0,699	20	12	27	27
0,700–0,749	30	21	23	19
0,750–0,799	4	21	-	1
Összesen	63	63	63	63

DÁNYI DEZSŐ

A megyék számának megoszlása az I_m index értékei szerint markáns átalakulásról tanúskodik. Mindenekelőtt jellemző, hogy az I_m országos átlagának viszonylag kis mértékű változása ellenére, a $-0,700$ -nál kisebb nuptialitású megyék száma 1900-ban és 1910-ben közel kétszer nagyobb, mint 1890-ben (1890:21; 1900:40; 1910:43) és természetesen ezzel ellentétes módon csökkent az $I_m \geq 0,700$ megyék száma.

Az alacsony nuptialitású megyék számának fokozatos növekedése úgy zajlott le, hogy a szélső értékekbe tartozó megyék úgyszólván állandó, viszonylag összefüggő területi csomópontokat alkottak. Megjegyzendő, hogy ez a jelenség nem magyarországi specialitás — Ausztriában, Portugáliában, Svájcban és Skóciában is változatlan volt a területi egységek sorrendje 1870 és 1930 között.

Az I_m értékek alsó kvartilisébe sorolható megyék három tájon alakultak ki: az ország nyugati-északnyugati, északkeleti részén, valamint Erdélyben, Szeben, Brassó, Háromszék és Kis-Küküllő megyékben:

A I_m index értékek alsó kvartilisébe sorolt megyék

1880	Sopron Győr Vas Zala Pozsony Moson Trencsén Túróc Árva	Abaúj Szatmár Szabolcs Zemplén	Brassó Szeben
1890	Sopron Győr Vas Pozsony Moson Trencsén Túróc Árva	Abaúj Sáros Szepes	Brassó Szeben
1900	Liptó Sopron Győr Vas Pozsony Trencsén Túróc Árva	Abaúj	Brassó Háromszék
1910	Sopron Győr Vas Pozsony Moson Trencsén Árva Túróc Liptó	Abaúj Bereg Hajdú	Brassó Háromszék Szeben Kis-Küküllő

Szembetűnő, hogy a nuptialitás hazai területi képe ellentétes jellegű a nyugat-európai állapotokkal. Ebben az időszakban ugyanis Nyugat-Európában éppen a legfejlettebb, a legiparosodottabb területeken volt a legmagasabb a nuptialitás. Magyarországon pedig az előző és a következő felsorolás szerint az agrár területek jelentős hányada — a Duna-Tisza köze, a délvidék jelentős része — a legmagasabb nuptialitású területek között szerepelt, míg a nyugat-dunántúli megyékben igen alacsony az I_m index értéke.

Az I_m index értékek felső kvartilisébe tartozó megyék 1880-ban és 1910-ben

Gömör	Baranya	Csík
Nógrád	Tolna	Szolnok-Doboka
Heves	Somogy	Udvarhely
	Esztergom Nagy-Küküllő	Bars
	Pest	
	Jász-Kun	
	Bács	
	Békés	
	Csanád	
	Csongrád	
	Torontál	

A nuptialitás szélsőséges helyzetű — az alsó és a felső kvartilisébe tartozó — megyéinek anyanyelvi, vallási, foglalkozási jellemzői igen eltérőek. Nincsen alapunk tehát arra, hogy a felsorolt változók nagyságrendjét, vagy módosulásukat tekintsük magyarázó tényezőknél. Egyébként az is nehezen értelmezhető, hogy az I_m értékek nagyságrendi hierarchiájában azonos pozíciót foglalnak el a nyugat-dunántúli fejlettebb megyék (Sopron, Győr, Pozsony, Moson és Vas) és az északkeleti tájakon található, szegényebb, fejletlenebb megyék (Abaúj, Szatmár, Zemplén, Bereg és Szabolcs).

3. A nuptialitás időrendbeli változása az első világháborút megelőző harminc év alatt területi, megyei vetületben igen tarka képet mutat. Indexe 1910 és 1880 viszonylatában, tizenhárom megyében növekszik. Ez a tizenhárom megye Árva megye kivételével három tájon helyezkedik el, közel összefüggő, vagy egymással szomszédos egységet alkotva: Ung, Zemplén, Szatmár, Szilágy, Ugocsa az egyik subrégió. Tolna, Zala és Somogy a másik, Esztergom, Komárom, Hont és Bars a harmadik subrégió. Az I_m index növekedésének mértéke nem nagy, nem haladja meg megyénként az 5%-ot. Ötven megyében csökken a nuptialitás mértéke, közülük az összes megyék közel egyharmadában 5%-nál nagyobb a nuptialitás csökkenése 1880 és 1910 között. Ebből a huszonegy megyéből tizenhárom Erdély-Partium területén fekszik. Úgy tetszik tehát az alábbi táblázat és kartogram alapján, hogy a Dunától — Pest, Bács megyétől — keletre húzódó területeken csökkent erőbben, 2,5%-nál nagyobb mértékben a nuptialitás és ezen belül is főként Erdély területén.

DÁNYI DEZSŐ

A nuptialitás, I_m index értékének változása 1910-ben megyénként, 1880 = 100,0

A csökkenés %-a				
10,0–	7,5–9,9	5,0–7,4	2,5–4,9	–2,4

Kis-Küküllő	Hajdú	Trencsén	Pozsony	Sopron
	Csanád	Sáros	Moson	Vas
	Békés	Liptó	Győr	Fejér
	Krassó	Jász-K.	Pest	Veszprém
	Kolozs	Arad	Bács	Túróc
	Nagy-Küküllő	Csongrád	Baranya	Nyitra
			Temes	Zólyom
		Bihar	Bereg	Nógrád
		Máramaros		Gömör
		A. Fehér		Borsod
		Brassó	Csík	Heves
		Fogarás	Háromszék	Abaúj
		Maros-T.		Szepes
		Szeben		Szabolcs
		Torda-A.		
		Udvarhely		Beszterce
				Hunyad
				Szolnok-D.
				Torontál

A növekedés %-a	
–2,4	2,5–4,9

Árva	Ung	Tolna	Somogy	Komárom
Bars	Zemplén	Zala		Hont
	Szatmár		Esztergom	
	Szilágy			
	Ugocsa			

4. A nuptialitás princetoni indexének 1880–1910 közötti dekádonkénti változása, mellőzve most az 1910-ben 1880-hoz viszonyítva nagyobb nuptialitású megyéket (13 megye) és a négy folyamatosan csökkenő nuptialitású megyét (Nyitra, Sáros, Túróc, Hajdú) tulajdonképpen két részre, ezen belül több subrégióra bontja az országot.

Huszonnyolc megye tartozik abba a típusba, ahol az 1890. évi nuptialitás nagyobb volt mint 1880-ban, de az utána következő két dekádban a láncindexek rendre kisebbek voltak.

A huszonnyolc megyéből 19 Erdély és a Partium területén fekszik, közel összefüggő régióként. Trencsén megyétől eltekintve még három kisebb subrégió csatlakozik ehhez a típushoz:

- a) három dunántúli megye (Baranya, Veszprém, Győr)
- b) három déli megye (Csongrád, Arad, Krassó), valamint a
- c) középhegység vidékén Gömör és Nógrád.

Tizenhárom megye pedig abba a típusba sorolható, ahol a nuptialitás láncindex számai hullámzóan viselkedtek. 1890-ben tehát nőtt 1880-hoz viszonyítva, majd csökkent, és 1910-ben ismét növekedett az I_m értéke.

A hullámzó, de mégis csökkenő nuptialitású csoport 3 subrégióra bontható: Fehér, Pest, Jász, Bács, Csanád, Temes, Torontál megyékből álló összefüggő területre; négy északabbra fekvő megyére Abaúj, Borsod, Zólyom és Heves, valamint Vas és Sopron megyékre.

A nuptialitás dinamikájának megyénkénti típusai azt érzékeltetik, hogy:

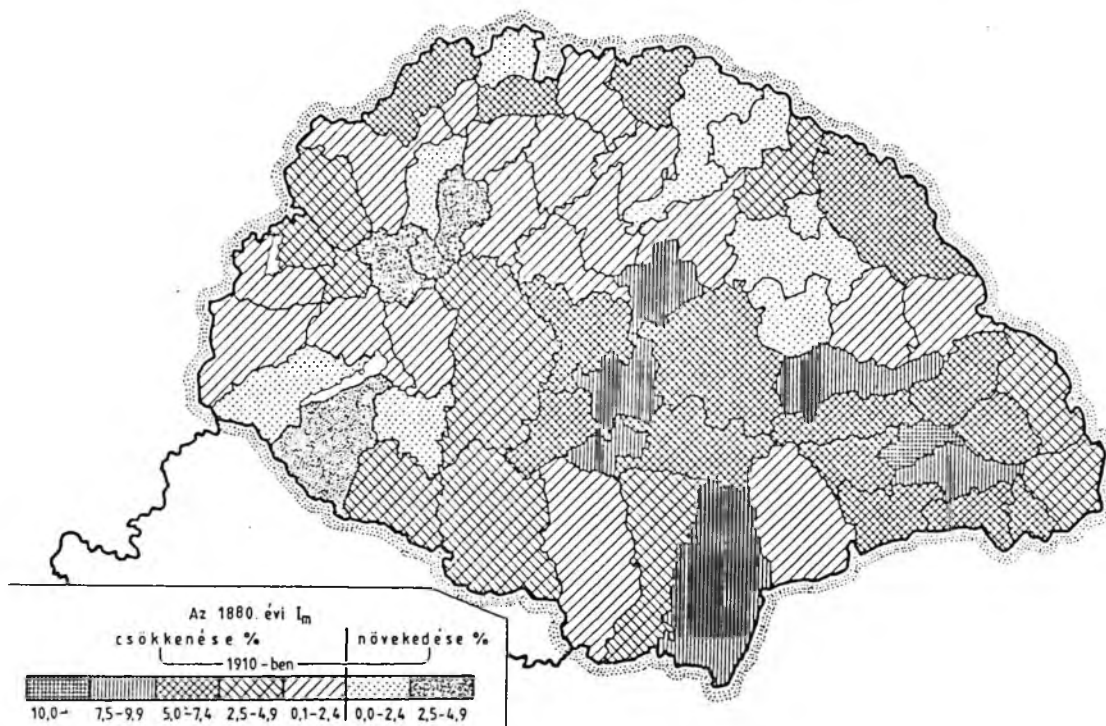
- a) eltérő anyanyelvű, vallású, foglalkozási összetételű megyékben azonos módon, irányban változott a nuptialitás,
- b) dekádonkénti változásának iránya jelentős nagyságú egymással érintkező, összefüggő régiókat alkotott. Ezek közül a régiók közül különösen az ország keleti fele alkotott szembeszökő egységes területet,
- c) ezzel a tendenciával párhuzamosan kisebb-nagyobb zárványok keletkeztek, elkülönülve a már említett nagyobb egységes régiókon belül.

Az I_m indexek szintjének és változásuknak előzőekben bemutatott adatai összefoglalva az alábbi következtetéseket engedik meg:

1. a hazai I_m indexek országos szintje, az első világháború előtt, európai átlagban mérve igen magasnak minősíthető. Az első és a második világháború után is élen jártunk Európában az I_m indexek nagysága tekintetében, de a 19. századi európai átlagtól való nagy eltérés mérséklődött;
2. az I_m indexek csökkenése 1920 előtt kisebb mértékű mint Európa más államaiban. A második világháború utáni növekedési ütem azonban európai viszonylatban is igen erőteljes;
3. az országos I_m index értékek viszonylagos stabilitása mögött — az első világháborút megelőző időszakban — jelentős mértékű területi átrendeződés zajlott le. Ez kettős motívummal jellemezhető:
 - a) harminc éven át — 1880—1910 között a szélső — a legkisebb és a legnagyobb index értékeket felmutató megyék ugyanazonokon a tájakon lokalizálódtak, jelezve, hogy a gazdasági-társadalmi változások ezeken a vidékeken a nuptialitás szintjének pozíciójára alig gyakoroltak hatást,
 - b) ugyanezen időszak alatt jelentős mértékben csökkent azon megyéknek a száma ahol az I_m értéke 0,700-nál — az európai átlagot meghaladó szintnél — magasabb volt;
4. a nuptialitás országos csökkenése 1880 és 1910 között 50 megyékben zajlott le, 13 megyében azonban az I_m értéke növekedett. Ez az európai képbe bele nem illő terület több kisebb subrégióra bomlik — Árva megye kivételével mindig 3—4 megye együttesét alkotva a dél-dunántúlon, a Partiumban, a Garam mentén és az ország északkeleti részén;

5. a nuptialitás csökkenésének dekádokénti folyamata, más kisebb formációk mellett két alapvető területi típust alakított ki. Az egyik régió közel összefüggő területen főként Erdélyben — és a Partiumban — 28 megyében 1890-ben megnövelte az I_m index értékét 1880-hoz viszonyítva, majd pedig dekádonként csökkentette. A másik subrégióban, 13 megyében — ez a csökkenési folyamat azzal a különbséggel játszódott le, hogy 1910-ben magasabb volt az I_m értéke mint 1900-ban;

A NUPTIALITÁS VÁLTOZÁSA MEGYÉNKENÉNT 1910-BEN, %
1880 = 100,0

6. bár nem emelhetünk ki egyetlen tényezőt sem, amely a nuptialitás szintjének és változásának, területileg eléggé tarka képét magyarázná, mégis úgy véljük, hogy az I_m index értékek dekádonkénti módosulásának típusai történetileg elhatárolható subrégiókat jelöltek ki. Vonatkozik ez elsősorban Erdélyre és a Partiumra, valamint az ország délnyugati és középső részeire.

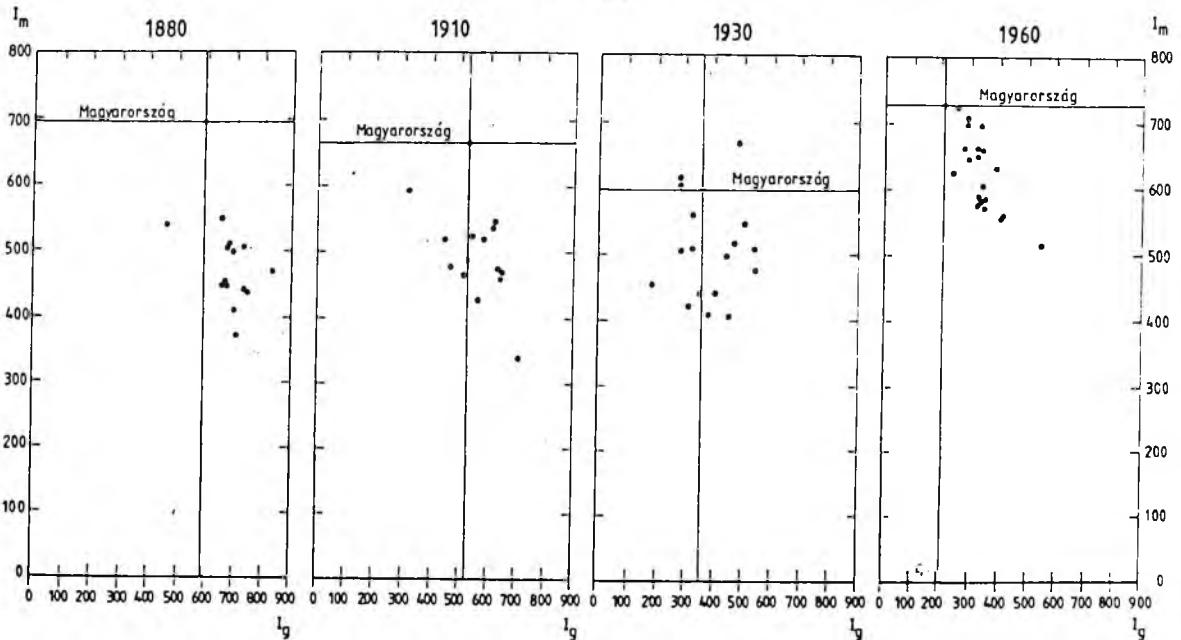
A házasság termékenysége és a nuptialitás

A címbeli két tényező jelentős mértékben, hazánkban kilenc tized részében, meghatározta az általános termékenység (I_g) nagyságrendjét. Nem közömbös tehát, hogy a házasság termékenysége és a nuptialitás együttesen miként alakult az elemzett időszakban.

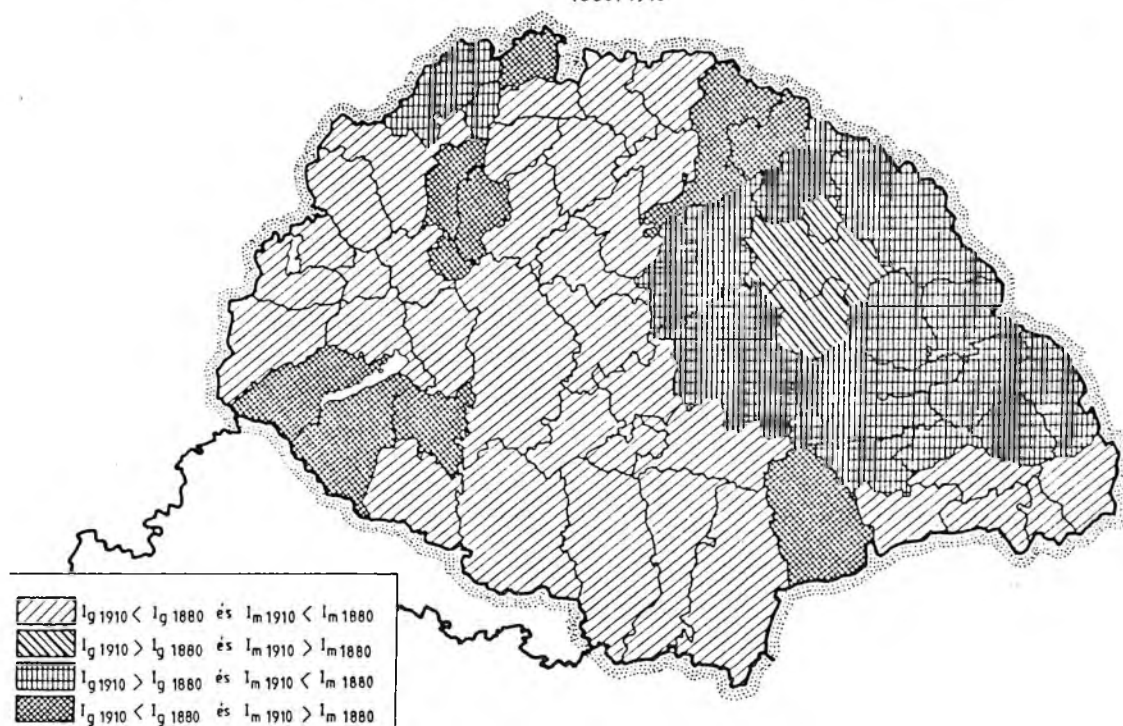
A demográfiai átmenet klasszikus időszakában — nagyjából a második világháborúig — Európában mind a két tényező mértéke, az I_g és az I_m indexe csökkent. A második világháború után azonban a házasság termékenysége további csökkenését a nuptialitás növekedése kísérte.

Magyarországon is így alakult a két tényező együttes változása. Európa más államaihoz viszonyítva azonban a következő grafikonon ábrázolt két tényező metszéspontja hazánkban eltérő módon mozgott. Magyarország a demográfiai átmenet elemzett két tényezőjének viszonylatában 1880-ban, 1910-ben és 1960-ban is peremhelyzetbe került: azaz nagyobb volt az I_m indexek értéke mint más európai államokban és kisebb volt az I_g indexek értéke mint Európa sok más államában. A grafikon magyarországi metszéspontjai viszonylag távol esnek az európai országok két tényezőjének metszéspontjaitól. 1930-ban ez a metszéspont már jobban beleilleszkedett az európai átlagba.

A HÁZASSÁG TERMÉKENYSÉGE (I_g) ÉS A NUPTIALITÁS (I_m) EURÓPÁBAN
1880–1960

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_g) ÉS A NUPTIALITÁS (I_m) EGYÜTTES VÁLTOZÁSA MEGYÉNKENÉNT
1880/1910

A házasság termékenysége és a nuptialitás indexének változása 1880 és 1910 között két nagy jellemző régióra bontotta az országot — más két kisebb változat mellett. A következő kartogram alapján elég élesen körülhatárolódik az ország nyugati, középső és déli részének viszonylag egybefüggő területe, ahol az említett két időpont között mind a két mutató csökkent. Erdélyben, Partiumban és Északkelet-Magyarországon — Szegeden, Fogarason, Brassón, Háromszéken, Nagy-Küküllőn, Ugocsán, Szatmár és Szilágy megyék kivételével ellentétes irányú volt a változás az I_g és az I_m index értékei között, akár olyan módon, hogy a házasság termékenysége nőtt, de a nuptialitás csökkent, akár pedig olyan módon, hogy a házasság termékenysége 1910-ben kisebb volt, mint 1880-ban, de a nuptialitás ugyanezen időszakban megnövekedett.

Az említett kartogram egyértelműen arról tanúskodik, hogy az ország nyugati, középső része az európai folyamathoz hasonlóan a házasság termékenysége és a nuptialitás együttes csökkenését élte át, míg a keleti részében ez a két tényező egymással ellentétesen viselkedett. Elég különös, de az ország keleti, fejletlenebb részében már ebben a korszakban jelentkeznek az a képlet, amely az európai országokat csak későbbben, a második világháború után jellemezte, nevezetesen a termékenysége csökkenésével együttjáró nuptialitás kedvezőbbre fordulása.

Végül kiemelendő, hogy bár csak nagy kétségekkel vehető egybe az 1920. és 1960. évi területi beosztás, mégis megállapítható, hogy a két időpont között az országos átlagokkal megegyezően a megyékben mindenütt csökkent a házasságtermékenység és növekedett az I_m index értéke.

Házasságtermékenység

Magyarországon 1880—1910 között a házasságtermékenység fokozatosan ugyan, de viszonylag kismértékben csökkent. Az első évtizedben mindössze 1,5, a második évtizedben pedig 1,4%-kal. Végül pedig 1900 és 1910 között 7,5%-kal. 1880 és 1910 között a csökkenés mértéke összesen 10,2%, azaz ekkor érték el azt a küszöböt, amelyet a szakirodalom a demográfiai átmenet biztos jeleként, a termékenységszökkenés irreverzibilis jellemzőjének minősít.

Az első világháború után — a trianoni határok között —, az első két évtizedben, 1941-ig, 38,3, a következő két évtizedben pedig 29,1%-kal csökkent a házasságtermékenység. A mai ország területén tehát 1920 és 1960 között több mint a felével 56,2%-kal csökkent a házasságtermékenység. 1920 és 1930 között esett vissza legnagyobb mértékben a házasságtermékenység, 25,6%-kal.

A házasságtermékenység (I_g), 1880—1960

Időszak	Átlag	Előző dekádn=100	1880=100	Medián	V %
1880	0,589	-	100,0	0,578	10,48
1890	0,580	98,5	98,5	0,593	11,80
1900	0,672	98,6	97,1	0,578	12,12
1910	0,529	92,5	89,8	0,559	13,17
1920	0,473	-	100,0	.	.
1930	0,357	74,4	74,4	.	.
1941	0,292	83,0	61,7	.	.
1960	0,207	70,9	43,8	.	.

1. A magyarországi házasságtermékenység nemzetközi vetülete

A magyarországi házasságtermékenység alakulása több tekintetben különbözik az európai fertilitás alakulásának jellemzőitől. Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a klasszikus európai demográfiai átmenet korszakában, a 19. század utolsó harmadában, Magyarországon viszonylag kismértékben csökkent a házasságtermékenység, míg Európa más államaiban igen tekintélyes volt a termékenységszökkenés. Az alábbi táblázat szerint csak Portugáliában és

Olaszországban csökkent kisebb mértékben a házas termékenység 1880 és 1910 között, mint hazánkban.

Házasság termékenysége Európában (I_2), 1880–1910

Ország	1880/81	I_2 csökkenése %			
		1880/1910	1880/90	1890/1900	1900/1910
Ausztria	0,667	13,1	9,9	1,9	12,2
Belgium	0,749	40,7	11,7	21,2	16,9
Dánia	0,686	23,1	4,1	8,2	13,6
Anglia	0,674	30,7	9,9	11,0	15,6
Franciaország	0,460	31,5	10,9	6,6	17,8
Németország	0,735	26,3	3,1	5,9	18,4
Olaszország	0,648	4,9	1,2	1,1	2,7
Hollandia	0,831	21,5	2,8	6,9	13,3
Portugália	0,664	4,2	3,8	1,2	6,6
Skócia	0,733	22,1	5,0	9,2	10,6
Svájc	0,667	24,2	4,1	4,8	17,0
Magyarország	0,589	10,2	1,5	1,4	7,5

Szembevetendő azonban, hogy a gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb nyugat-európai országok termékenysége 1880-ban — kivéve Franciaországot — lényegesen nagyobb volt.

Joggal feltételezhetjük tehát — különös tekintettel az 1830–39. és az 1850–59. évi regionális családrekonstrukció termékenység csökkenést bizonyító adatai alapján —, hogy hazánkban a nyugat-európai országokhoz viszonyítva korábban kezdődött a házas termékenység csökkenése. Pontosabban fogalmazva feltételezzük, hogy hazánkban viszonylag korán, a 19. század közepén, vagy azt megelőzően indult meg a nem paritás specifikus termékenység paritás specifikus termékenységgé alakulása, amit egyébként a monografikus családrekonstrukciós elemzések is igazolnak.

Összefoglalva Magyarország az első világháború előtt még nem tartozott a legalacsonyabb termékenységű országok közé, mert bár 1880-ban igen alacsony volt a termékenysége, ezt nem követte oly mértékű termékenység csökkenés, mint a sokkal nagyobb termékenységű nyugat-európai államokban.

Az első világháborút követő évtizedben Európában az élen jártunk a házas termékenység csökkenése terén. Magyarországon több mint egynegyedével (25%) szállt alább a termékenység, 1930 és 1960 között Európában ismét Magyarországon csökkent a legnagyobb mértékben a termékenység (41,2%) és 1960-ban a legalacsonyabb házas termékenységet Európában ugyancsak hazánkban jegyezték fel.

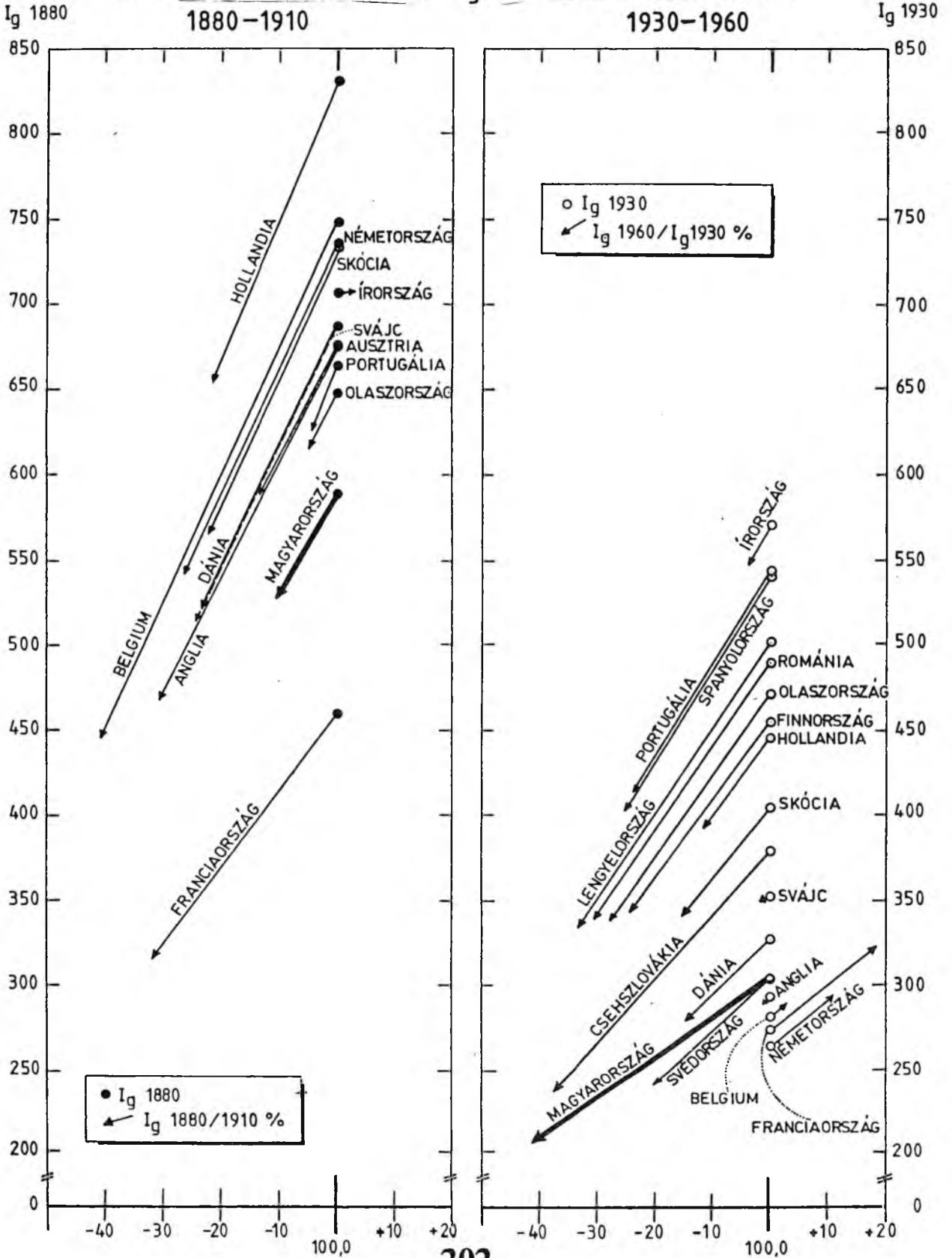
DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

*Házasság termékenysége Európában
1920, 1930, 1960*

Ország	I_2			I_2 csökkenése, %	
	1920	1930	1960	1930/1920	1960/1930
Ausztria	-	.186	.330	-	77,4
Belgium	.370	.282	.289	-23,8	2,5
Bulgária	-	.379	.236	-	-37,7
Csehszlovákia	-	.327	.254	-	-22,3
Dánia	.429	.327	.279	-24,8	-14,7
Anglia	.375	.292	.289	-22,1	-1,0
Finnország	.548	.455	.343	-17,0	-24,6
Franciaország	.321	.273	.323	-15,0	18,3
Görögország	-	.399	.327	-	-18,0
Írország	.610	.570	.548	-6,6	-3,9
Olaszország	.585	.471	.338	-19,5	-28,2
Hollandia	.554	.446	.394	-19,5	-11,7
Lengyelország	-	.501	.335	-	-33,1
Norvégia	-	.382	.322	-	-15,7
Portugália	.609	.544	.414	-10,7	-23,9
Románia	-	.489	.346	-	-29,2
Oroszország	.665	-	.356	-	-46,5 ¹
Skócia	.480	.404	.341	-15,8	-15,6
Spanyolország	.586	.540	.403	-7,8	-25,4
Svédország	-	.303	.241	-	-20,5
Svájc	.429	.352	.350	-17,9	-0,6
Magyarország	.473	.352	.207	-25,6	-41,2

¹1960/1920.

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_g) VÁLTOZÁSA EURÓPÁBAN

2. A házas termékenység területi alakulása, 1880—1910

Feltehető, hogy az első világháború előtti igen tarka anyanyelvi, vallási, társadalmi struktúrájú ország regionként, tájanként különböző demográfiai képleteket alakított ki a demográfiai átmenet folyamatában. Ennek megvilágítására használtuk fel a házas termékenység megyei adatait.

Annak ellenére, hogy a házas termékenység 1880 és 1910 közötti megyei értékeinek variációs koefficiensei viszonylag kicsik (10—13%), igen jelentős mértékű területi átrendeződés zajlott le a megyék házas termékenységében és ugyanakkor meghatározott állandóságok is felfedezhetők.

Az átrendeződési folyamatot röviden úgy jellemezhetjük, hogy — bár a modus értékek alig változtak —, a modus értéknél kisebb termékenységű megyék száma folyamatosan növekedett (18, 20, 24, 28), a modus értéknél nagyobb termékenységű megyék száma pedig folyamatosan csökkent (23, 24, 20, 12).

A házas termékenység megyénként, 1880—1910

A házas termékenység (‰)	A megyék száma			
	1880	1890	1900	1910
0,350—0,399	-	-	1	3
0,400—0,449	-	3	2	4
0,450—0,499	8	4	5	5
0,500—0,549	10	13	16	16
0,550—0,599	22	19	19	23
0,600—0,649	10	15	10	6
0,650—0,699	10	8	7	5
0,700—0,749	3	1	3	1
Összesen	63	63	63	63

Ezzel a változással egyidőben azonban viszonylag ugyanazon a területen alakultak ki a legalacsonyabb és a legmagasabb termékenységű megyék csoportjai. Másként fogalmazva az alsó és a felső kvartilisbe tartozó megyék kisebb-nagyobb számban ugyan, de mindig azonos góccok körül csoportosultak. Az egész folyamat természetesen úgy zajlott le — az országos átlagoknak megfelelően —, hogy a legalacsonyabb termékenységű megyék száma folyamatosan növekedett, a legnagyobb termékenységű megyék száma pedig nem változott.

DÁNYI DEZSŐ

A házas termékenység alsó és felső kvartilisébe tartozó megyék száma

Év	Alsó kvartilis	Felső kvartilis	A megyék száma	
	I_z		alsó kvartilis	felső kvartilis
1880	0,542	0,666	14	9
1890	0,544	0,643	16	13
1900	0,541	0,640	15	11
1910	0,514	0,583	16	17

A házas termékenység alsó kvartilisébe tartozó megyék, 1880—1910

1880	Krassó Hunyad	Baranya	Gömör Hont Kolozs Szolnok-D. Torda-A. Szilágy Szatmár Ugocsa	Beszterce Nagy-Küküllő	Túróc
1890	Krassó Hunyad Temes	Baranya Somogy Tolna	Gömör Hont Nógrád Szolnok-D. Kis-Küküllő Fogaras Szeben	Beszterce Nagy-Küküllő Kolozs	
1900	Krassó Hunyad Temes Torontál	Baranya Somogy Tolna	Gömör Hont Nógrád	Beszterce Nagy-Küküllő Kolozs Szolnok-D. Fogaras	
1910	Krassó Hunyad Temes Torontál Arad	Baranya Somogy Tolna Bács	Gömör Hont Nógrád	Beszterce Nagy-Küküllő Fogaras	Abaúj

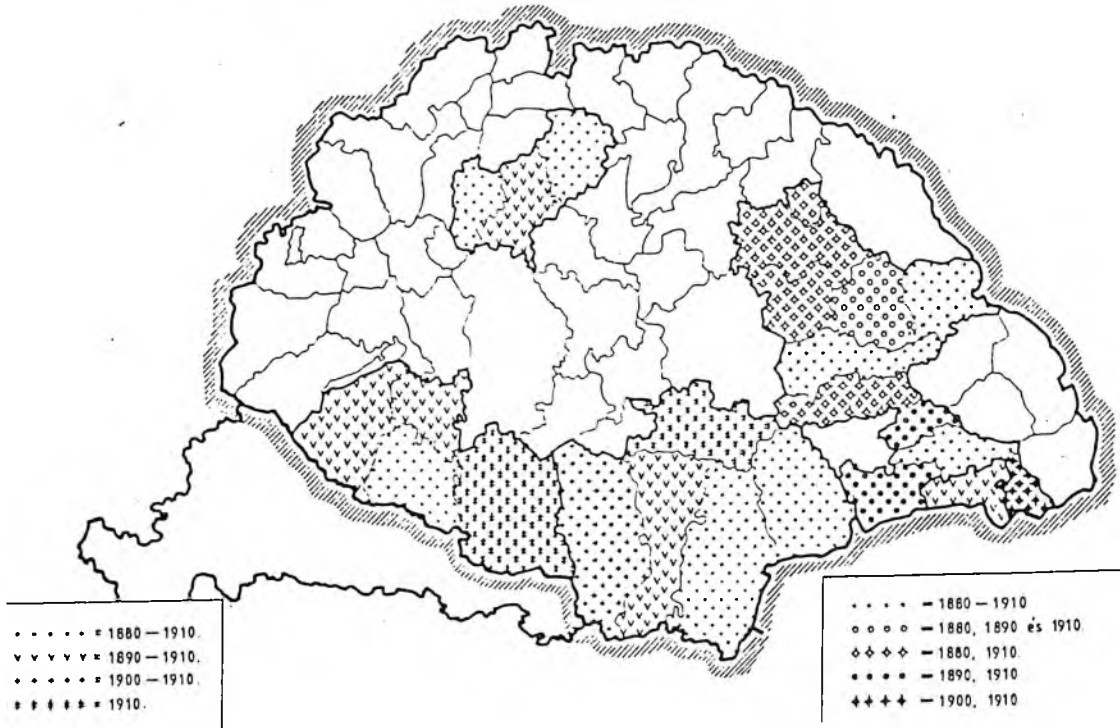
DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

A házasság termékenysége felső kvartilisébe tartozó megyék, 1880—1910

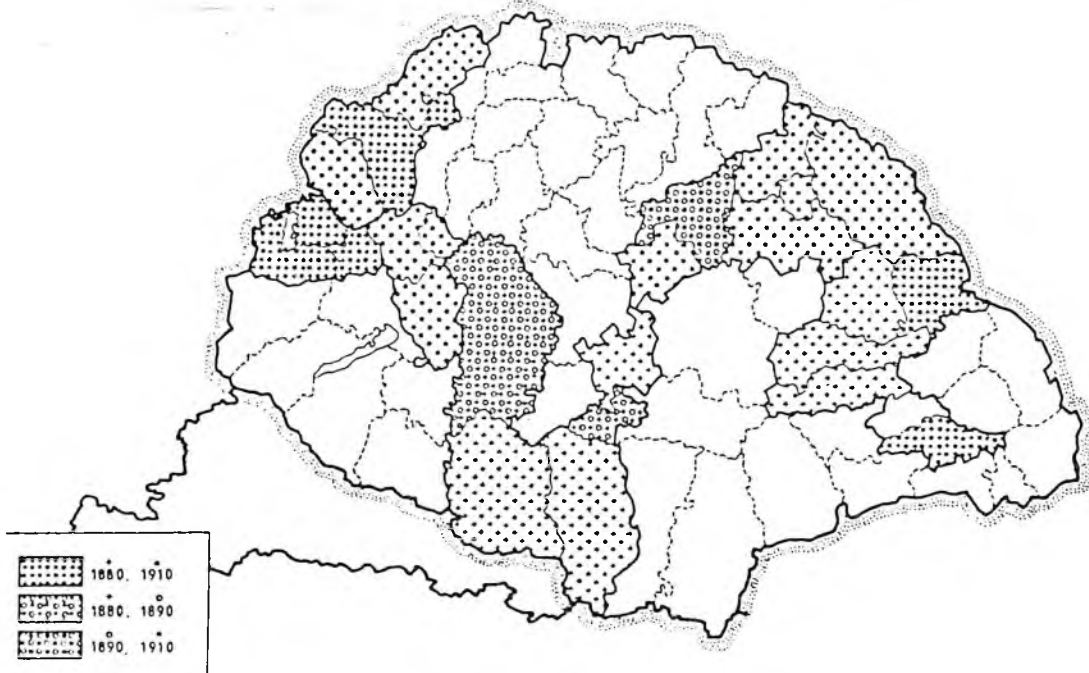
1880	Győr Sopron Moson	Nyitra	-	Pest Csanád Békés
1890	Győr Sopron Moson	Nyitra Pozsony Trencsén Liptó Árva	Szabolcs	Pest Csanád Heves
1900	Győr Sopron Moson Esztergom	Nyitra Pozsony Trencsén	Szabolcs Bereg Ugocsa	-
1910	Győr Sopron Moson Komárom Fejér	Nyitra Pozsony Trencsén	Szabolcs Bereg Ugocsa Szatmár Máramaros Hajdú	-

DÁNYI DEZSŐ

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG ALSÓ KVARTILISÉBE TARTOZÓ MEGYÉK
1880-1910

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG FELSŐ KVARTILISÉBE TARTOZÓ MEGYÉK
1880, 1910

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

A fenti felsorolásból és az ehhez csatlakozó kartogramokból egyértelműen megállapítható, hogy

- viszonylag azonos tájakon lokalizálódik a legalacsonyabb és a legmagasabb termékenység;
- a legalacsonyabb dél-dunántúli és dél-magyarországi termékenységű régiókba tartozó megyék száma növekszik, azaz ez a táj egyre kiterjedtebb, míg a keleten elhelyezkedő alacsony termékenységű régió területe, a megyék száma, csökken. A gömöri, nógrádi, honti régió alig változik;
- sajátos módon az ország nyugati, északnyugati és keleti, északkeleti területén helyezkedik el a legnagyobb termékenységű régió. Európai viszonylatban eléggé különös, hogy a házas termékenység legmagasabb értékei az ország legelőrehaladottabb és a legelmaradottabb területén találhatók.

A legalacsonyabb és a legmagasabb termékenységű megyék előzőekben felsorolt változásból is kitűnik, hogy Magyarországon 1880 és 1910 között nem minden megyében csökkent a házas termékenység. Ismét sajátos jellemzőnk, hogy közel minden harmadik megyében nő a házas termékenység 1880 és 1910 között. Azt is ki kell emelnünk, hogy ez alatt az időszak alatt csak mintegy a megyék harmadában csökken a termékenység tíz százaléknál nagyobb mértékben, igaz ugyan, hogy a 19 növekvő termékenységű megyéből 14 megye tíz százaléknál kevesebb mértékben növeli termékenységét.

A házas termékenység változása megyénként, 1880—1910

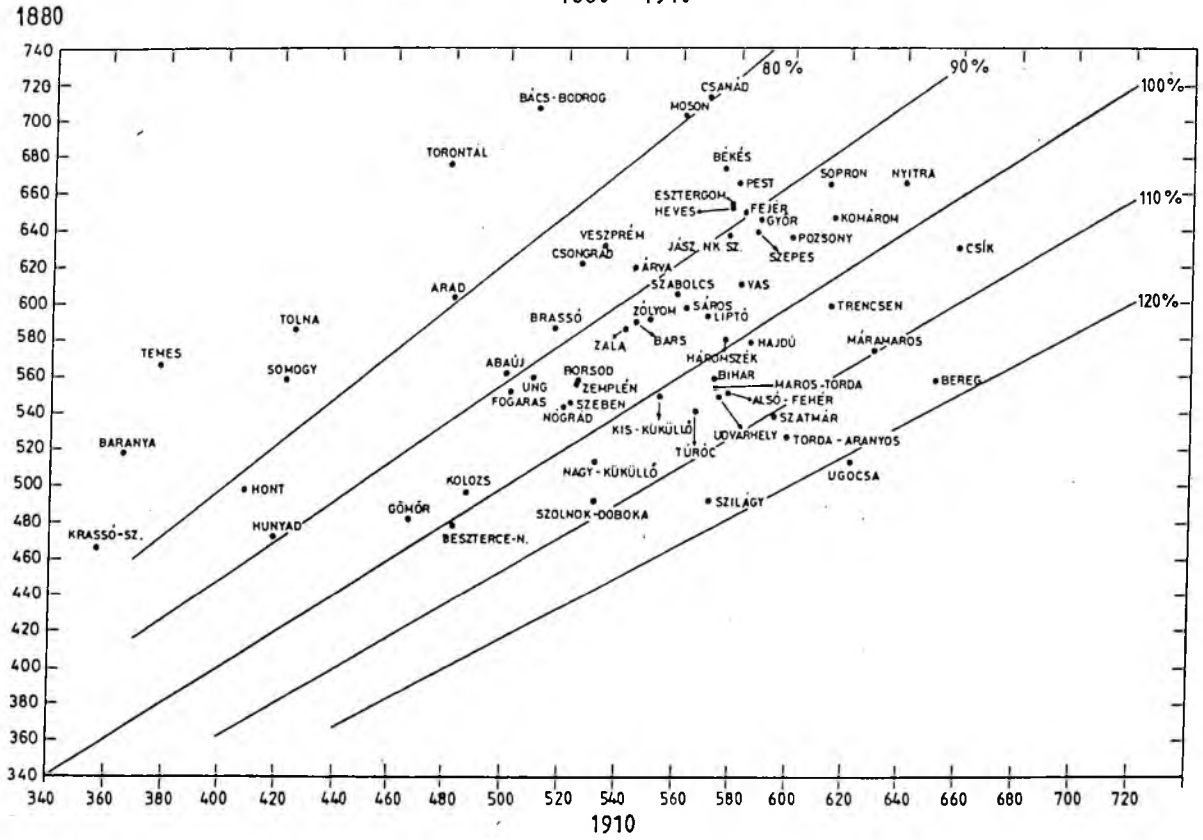
A házas termékenység (I_p) 1880-ban	A megyék száma összesen	A csökkenő	A növekvő
		megyék száma 1910-ben	
0,451—0,500	8	5	3
0,501—0,550	10	3	7
0,551—0,600	22	15	7
0,601—0,650	10	9	1
0,651—0,700	10	9	1
0,700—	3	3	-
Összesen	63	44	19

A házas termékenység csökkenése 1880—1910, %	Megyék száma	A házas termékenység növekedése 1880—1910, %	A megyék száma
0,0—4,9	10	0,0—4,9	11
5,0—9,9	12	5,0—9,9	3
10,0—14,9	10	10,0—14,9	2
15,0—19,9	3	15,0—19,9	1
20,0—24,9	4	20,0—24,9	2
25,0—	5	25,0—	-
Összesen	44		19

DÁNYI DEZSŐ

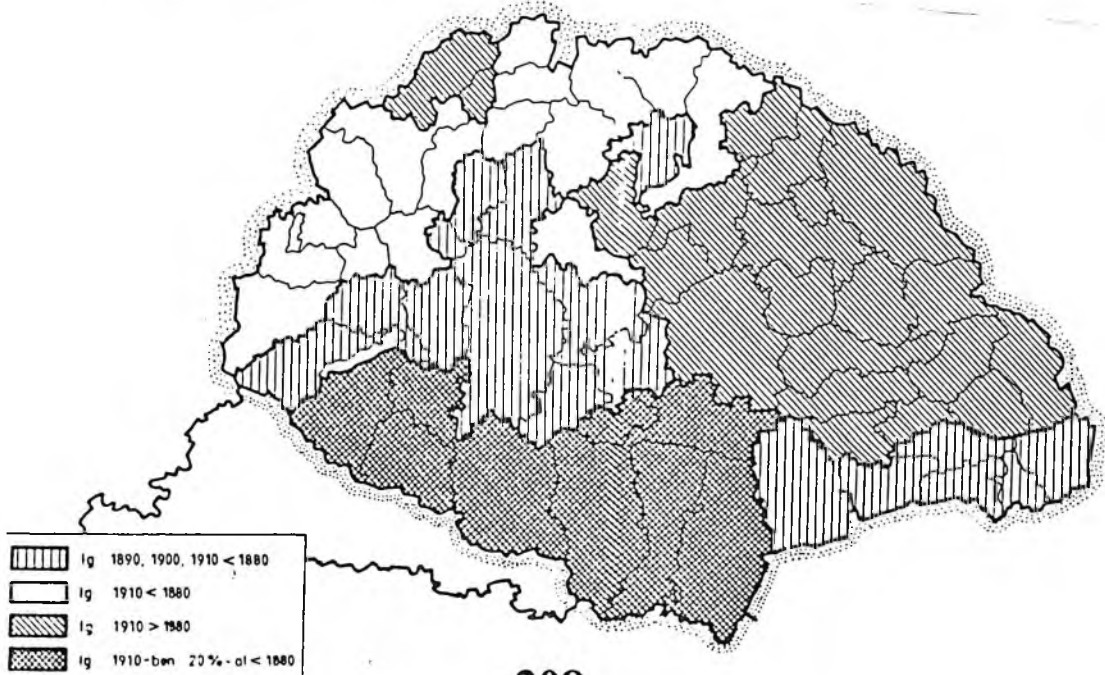
A HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_g) VÁLTOZÁSA

1880 – 1910

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG MEGYEI TÍPUSAI

1880, 1910

A házas termékenység megyénkénti csökkenésének, illetve növekedésének ténye, valamint a csökkenés tipizálása alapján az ország három nagy régióra osztható.

a) Az első régióba soroltuk azokat a megyéket, amelyekben a házas termékenység 1910. évi értéke nagyobb volt mint 1880. évi szintje. Trencsén, Túróc megye kivételével ez a 17 szomszédos megyéből álló terület Erdély és a Partium jól elhatárolható területén alakult ki. Sajátos fejlődésünket jól jellemzi, hogy a demográfiai átmenet korszakában az ország viszonylag fejletlenebb, elmaradottabb részén növekedett a házas termékenység.

b) A másik régióba azokat a megyéket osztottuk be, amelyekben a házas termékenység minden dekádban kisebb volt, mint 1880-ban. Ez a régió is összefüggő területet alkot, Abaúj megye kivételével. Ez a 25 megyéből álló régió az ország minden déli megyéjét felöleli — Háromszéktől kiindulva Zala megyéig és a hozzácsatlakozó Balaton-felvidéki megyéket, a Duna-Tisza közét, valamint Esztergom, Hont és Nógrád megyét.

Ezen a nagy termékenységsökkentő régión belül élesen elhatárolhatók azok a megyék — ismét összefüggő subrégiót alkotva — az ország déli részén Temes megyétől Somogy megyéig, amelyekben 1880 és 1910 között húsz százaléknál nagyobb mértékben csökkent a házas termékenység.

c) Végül Heves megye kivételével ismét összefüggő régiót alkotnak azok a megyék, amelyekben a házas termékenység 1910-ben ugyan kisebb volt mint 1880-ban, de valamelyik dekádban, vagy pedig két dekádban is időlegesen mégis megemelkedett értékük. Ez a tizennyolc megyéből álló régió Vas megyétől kiindulva északnyugati irányban, a Kárpátokig húzódik. Ezen a tájon egyetlen megyében sem csökkent a házas termékenység 20%-nál nagyobb mértékben és mindössze három megye haladta meg a 10%-os csökkenést. A többi megye, szám szerint 14, tíz százaléknál kisebb ütemben csökkentette termékenységét 1880—1900 között. Mindez feltehetően annak tudható be, hogy a viszonylag iparosodottabb, fejlettebb megyékben éppen a nem lebecsülendő tőkés fejlődés közepette váltakozó reprodukív magatartás alakult ki.

3. Házas termékenység a trianoni területen

A házas termékenység megyénkénti összehasonlítása 1920 és 1960 között a közigazgatási területi reformok miatt alig végezhető el. Mégis megkíséreltük három nagy területi egységen bemutatni a házas termékenység változását, feltételezve, hogy az alábbiak szerint kialakított tájak nagyjából mégis összevethetők.

A Dunántúl megyéi viszonylag összehasonlítható régiót alkotnak. Az északkeleti régióba soroltuk az 1960. évi közigazgatási beosztásnak nagyjából megfelelően Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyéket, illetve mindazokat a töredék és időlegesen önálló megyéket, amelyek ezen a területen 1920 és 1960 között találhatóak.

Az Alföld, illetve a tulajdonképpeni Duna-Tisza köze és a Tiszántúl megyéi kerültek a harmadik régióba, illetve mindazok a megyék, amelyek az első világháború után ezen a területen kialakítást nyertek.

DÁNYI DEZSŐ

A házas termékenység régióként, 1920—1960

Régió	1920	1930	1941	1960
Dunántúl	0,503	0,363	0,294	0,205
Északkelet	0,505	0,440	0,348	0,262
Alföld	0,446	0,313	0,270	0,204
Magyarország	0,473	0,357	0,292	0,207
		1920=100,0		
Dunántúl	100,0	72,2	58,4	46,7
Északkelet	100,0	87,1	68,9	51,9
Alföld	100,0	70,2	60,5	47,9
Magyarország	100,0	74,4	61,7	43,8

Szembetűnő, hogy az Alföld és a Dunántúl termékenységének alakulása igen hasonló. Ha Budapest fővárost nem tekintjük az Alföld részének, akkor a két táj termékenysége között még nagyobb a hasonlóság.

Az északkeleti országrész termékenysége 1920 és 1960 között mindig magasabb volt és a termékenység csökkenése is enyhébb volt mint az ország más tájain.

Az első világháború után és a második világháború kezdete között mind a három tájon 30—40%-kal csökkent a házas termékenység, a rákövetkező húsz évben már csak 20—25%-kal. Amint már említettük ez a mértékű házas termékenységcsökkenés európai relációban is kiemelkedő mértékű.

Hangsúlyozva, hogy 1920 és 1960 között a megyék területe még azonos elnevezésük esetén is igen sokszor megváltozott, mégis minden dekádban kategóriákba soroltuk a megyék házas termékenységének index értékeit (I_t), és ennek alapján — a csatolt táblázat tanúsága szerint kiemelhető:

- a Dunántúlon 1941-ig viszonylag széles határok között ingadozik a házas termékenység nagysága (0,201—0,600). 1960-ban azonban már Somogy megye kivételével minden megye a 0,201—0,250 index érték tartományba került. Ugyanilyen homogenizálódás játszódik le az északkeleti országrészben. Az Alföldön 1930 után tapasztalható a megyék termékenységi értékeinek közeledése;
- a régiókon belül 1960-ig bezárólag meghatározott polarizálódás is tapasztalható. A Dunántúlon ugyanis mindig a legalacsonyabb termékenységű megyék: Baranya, Tolna és Somogy. A legnagyobb termékenységű megyék pedig mindig a Balatontól északra helyezkednek el. Hasonlóképpen válik ketté az északkeleti régió is, ahol Nógrád, Heves, Hont, Gömör mindig alacsony termékenységet mutat és a tájon belül mindig Zemplén, Bereg, Szabolcs-Szatmár megyék termékenysége a legnagyobb. Az Alföldön Bács, Csongrád és Pest megye sorolható a legkisebb, Hajdú-Bihar megye a legnagyobb termékenységű megyék közé.

1930-ig bezáróan országos szinten mindig Szabolcs-Szatmár, Bereg, Zemplén és Hajdú megye a legtermékenyebb, míg Baranya, Somogy, Tolna, Bács megyékben a legalacsonyabb a házas termékenység. Ez a viszonylagos állandóság azonban a valóságban úgy alakul, hogy

a legterméketlenebb és a legtermékenyebb subrégiókban is 40—50%-kal csökken a házas termékenység 1920 és 1960 között.

A nem házas termékenység

1. A történeti demográfiai elemzések szerint Európában a nem házas termékenység a 16—17. században igen alacsony volt. Ezt követően azonban — különösen a 18. század második felétől kezdve — egyre növekedett. Ez a növekedés hozzávetőlegesen egy évszázadig tartott és csak a 19. század második felében indult meg az illegitim születések arányának csökkenése. Ez a csökkenési folyamat körülbelül ismét egy évszázadig tartott és korunkban — a második világháborút követően — ismét a házasságon kívüli születések felmenő szakaszának vagyunk tanúi.

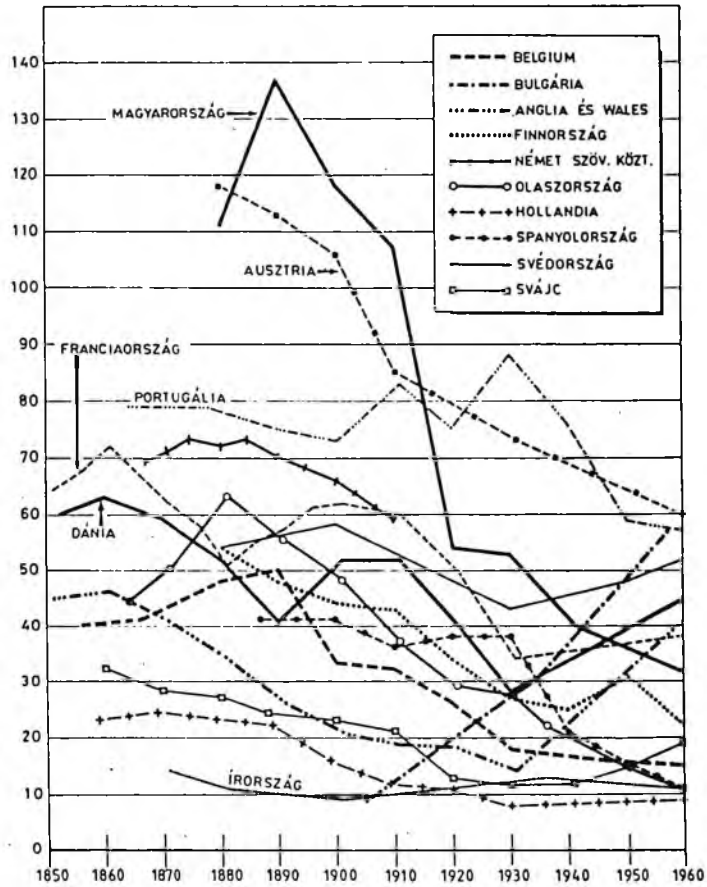
A demográfiai átmenet elmélet szívesen hivatkozik arra, hogy a házas termékenység európai csökkenése együttjárt a nem házas termékenység csökkenésével. Ez a parallel mozgás azonban csak hozzávetőlegesen igazolható. Néhány európai országban ugyanis a nem házas termékenység a 19. század második felében, vagy utolsó harmadában megnövekedett és csak ezután indult meg a csökkenési folyamat. (Ide sorolható Olaszország, Svédország, Hollandia, Belgium, Dánia, Norvégia és Franciaország is a következő grafikon szerint.)

Magyarország a nem házas termékenység hosszú távú alakulása tekintetében individuális módon viselkedett. 1890-től kezdve 1910-ig több mint egyötödével (21,9%-kal) csökkent, ez a csökkenés azonban nem módosította élenjáró szerepét. 1880 és 1910 között ugyanis Európában Magyarországon volt a legmagasabb a nem házas termékenység mértéke — a princetoni indexszel mérve. Az ország mai területére számítva a princetoni indexeket (I_h) a csökkenés folytatódott és 1920 valamint 1960 között közel 40%-kal kisebb a jelzett index értéke. Kiemelendő, hogy 1920-ban az I_h index értéke ötven százalékkal alacsonyabb, mint az 1910. évi I_h index, jelezve a területváltozás körülményeit is. Magyarországon tehát sem az első, sem pedig a második világháború után nem növekedett az illegitim termékenység nagyságrendje. Nem követtük tehát Dánia, Svédország, Svájc, Anglia, Bulgária példáját, hanem Spanyolország, Belgium, Olaszország, Portugália mintájához tartozunk. Ennek köszönhetően a második világháború után már nem soroltak az élen járók közé, az európai illegitim születések középső mezejében helyezkedtünk el.

2. Elvileg olyan országban, ahol a házasságkötés átlagos kora viszonylag alacsony, és európai mércével mérve nagy a házasságkötések intenzitása, a nem házas termékenységnek alacsony szinten kellene hullámoznia. Magyarországon azonban a felsorolt körülmények ellenére is igen magas volt a nem házas termékenység mérőszáma. Amint már mondtuk az első világháborúig a legmagasabb volt Európában, azt követően pedig 1940-ig csak Ausztria és Portugália mutatói voltak magasabbak. Ezt az alábbiak szerint nem csak az I_h indexek átlaga, hanem mediánja is igazolja.

DÁNYI DEZSŐ

A NEM HÁZAS TERMÉKENYSÉG INDEXE (I_h) NÉHÁNY EURÓPAI ORSZÁGBAN

A nem házas termékenység indexe (I_h), 1880–1960

Év	Átlag	Medián	V%	I_h súlya
1880	0,111	0,104	27,1	7,7
1890	0,137	0,129	32,7	8,7
1900	0,118	0,110	30,7	9,2
1910	0,107	0,097	33,7	9,3
1920	0,054	0,046	29,1	9,2
1930	0,053	0,045	23,4	9,2
1960	0,032	0,037	21,3	5,6

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

A variációs koefficiens viszonylag nagy, jelezve, hogy a megyénkénti értékek jelentős mértékben szóródtak. A mai területen azonban már kisebb volt a szórás mértéke, mint az 1920 előtti ország területén.

Az előző táblában az I_h súlyának oszlopa azt kívánja érzékeltetni, hogy a nem házas termékenység mekkora szerepet játszott az általános termékenység nagyságrendjében. Az alábbi képletben a jobboldalon álló kifejezés második tagja fejezi ki az I_h index súlyát.

$$I_f = I_g I_m + I_h (1 - I_m)$$

Kiemelhető tehát, hogy a folyamatosan csökkenő általános termékenységben (I_f) a nem házas termékenységnek egyre növekvő súlya volt — legalábbis 1930-ig. Ausztriában, Dániában és Svédországban magasabbak az I_h index súlyok mint Magyarországon, Európa más országaiban azonban ebben a korszakban alacsonyabbak. (Lásd az európai nem házas termékenység értékeit tartalmazó táblázatot.)

Összefoglalva úgy tetszik, hogy Magyarországon az általános és a házas termékenység csökkenése együttjárt a nem házas termékenység csökkenésével. A nem házas termékenység súlyának folyamatos növekedése azonban azt érzékelteti, hogy jelentősége a termékenység szintjének alakulásában nem csökkent. Bizonyos továbbá, hogy a magyarországi nem házas termékenység szintje — különös tekintettel a nuptialitás jellemzőire — európai relációban egyedül jelenség, amelynek előidéző okait ma még nem ismerjük.

A nem házas termékenység területi alakulása

A nem házas termékenység megyei értékei, amint már mondtuk nem kis mértékben szóródtak és szélső értékeik sajátosan lokalizálódtak.

A megyék száma a nem házas termékenység értéke szerint, 1880—1960

I_h	1880	1890	1900	1910	1930	1960
0,025—0,049	3	1	1	1	7	27
0,050—0,074	5	1	6	14	15	2
0,075—0,099	20	12	17	19	3	1
0,100—0,124	23	15	19	13	-	-
0,125—0,149	5	16	9	6	-	-
0,150—0,174	6	6	6	8	-	-
0,175—0,199	1	7	4	1	-	-
0,200—	-	5	1	1	-	-
Összesen	63	63	63	63	25	24

DÁNYI DEZSÓ

Az alsó és a felső kvartilisbe tartozó megyék 1880-ban és 1910-ben is — néhány kivételtől eltekintve — az ország határán fekszenek és túlnyomó többségükben — de nem kizárólagosan — igen jelentős a nem magyar anyanyelvűek aránya.

Az alsó kvartilisbe tartozó megyék:

1880	1910
Árva (0,041)	Árva (0,030)
Krassó (0,042)	Liptó, Győr (0,057)
Hunyad (0,045)	Veszprém (0,059)
Fogarás (0,059)	Tolna (0,063)
Liptó (0,067)	Túróc, Hont, Bars, Nyitra, Zólyom (0,069)
Szolnok-Doboka (0,068)	

A felső kvartilisbe sorolandó megyék:

1880	1910
Háromszék (0,150)	Máramaros (0,161)
Temes (0,156)	Maros-Torda, Torontál (0,163)
Bihar (0,157)	Arad (0,167)
Arad, Csík (0,169)	Udvarhely (0,169)
Udvarhely (0,177)	Krassó (0,205)

Az első világháború után a dunántúli és az alföldi megyékben a legalacsonyabb, és az északkeleti Borsod, Hajdú, Bihar, Szatmár, Szabolcs megyékben a legmagasabb a nem házas termékenység indexe.

A nem házas termékenység országos szinten 3,6%-kal csökkent 1880 és 1910 között. 1890-ben azonban 23,4%-kal növekszik 1880-hoz viszonyítva, majd a két következő dekádban 13,9%-kal, illetve 9,3%-kal csökken. Az első világháború után 1920-ban és 1930-ban azonos a nem házas termékenység indexe, 1960-ban azonban 40%-kal kisebb, mint 1930-ban.

A megyékben azonban a fenti értékeknél jóval nagyobb az I_h index változása, sőt olykor éppen ellentétes irányú, mint az országos index számok mozgása.

Mindenekelőtt az a szembetűnő, hogy míg az országos szinten csökken az I_h indexe 1880 és 1910 között, addig ugyanezen időszakban 26 megyében növekszik. A növekedés nem jelentéktelen, 12 megyében több mint 30%. A 26 megye között sem dunántúli, sem alföldi megye, sem pedig duna-balparti megye nem található — kivéve Komárom és Moson megyét. Növekedett tehát a nem házas termékenység az ország keleti, északkeleti tájain. Azaz Brassó, Szeben, Csík, Háromszék és Udvarhely kivételével az egész Erdélyben és Partium területén, valamint a mai Kelet-Szlovákiában.

Mindezt a következő grafikonon is szemlélve azt állíthatjuk, hogy Magyarországon kétféle módon alakult a nem házas termékenység első világháború előtti folyamata. Az ország hozzávetőlegesen nyugati részében, Európához hasonlóan csökkent, a keleti felében pedig ettől eltérően növekedett.

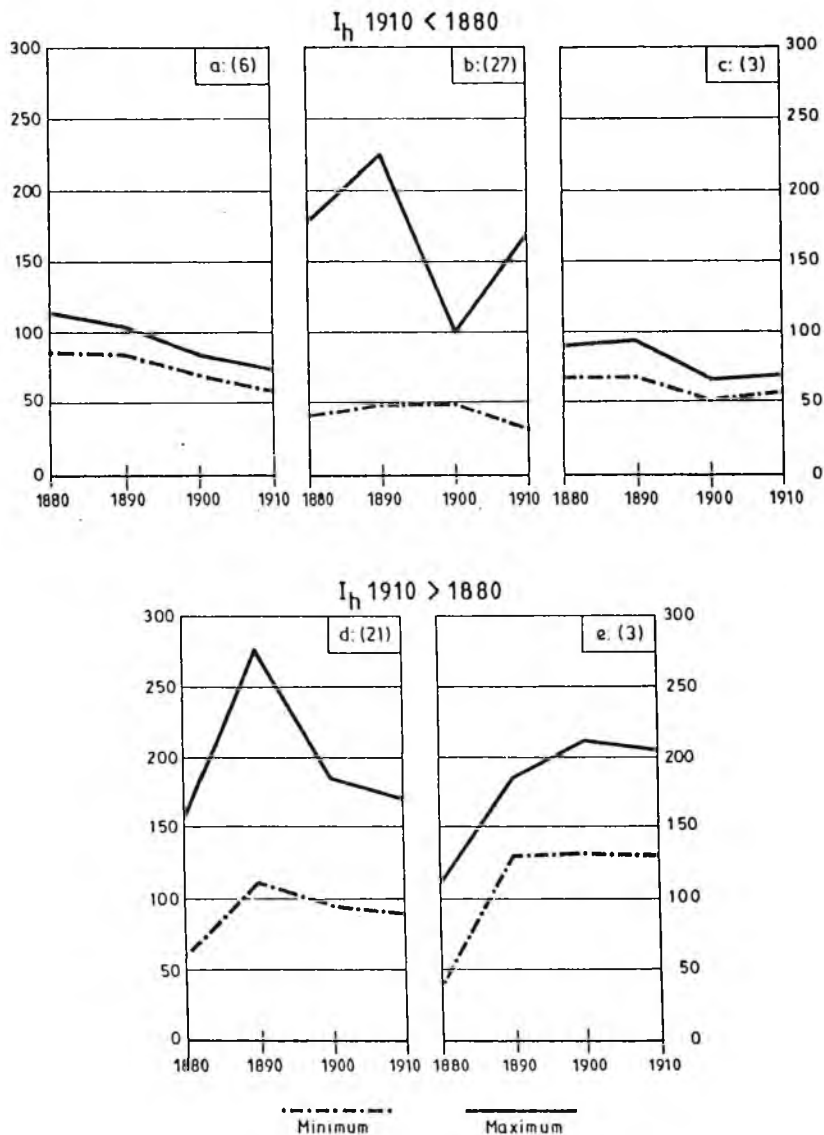
DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

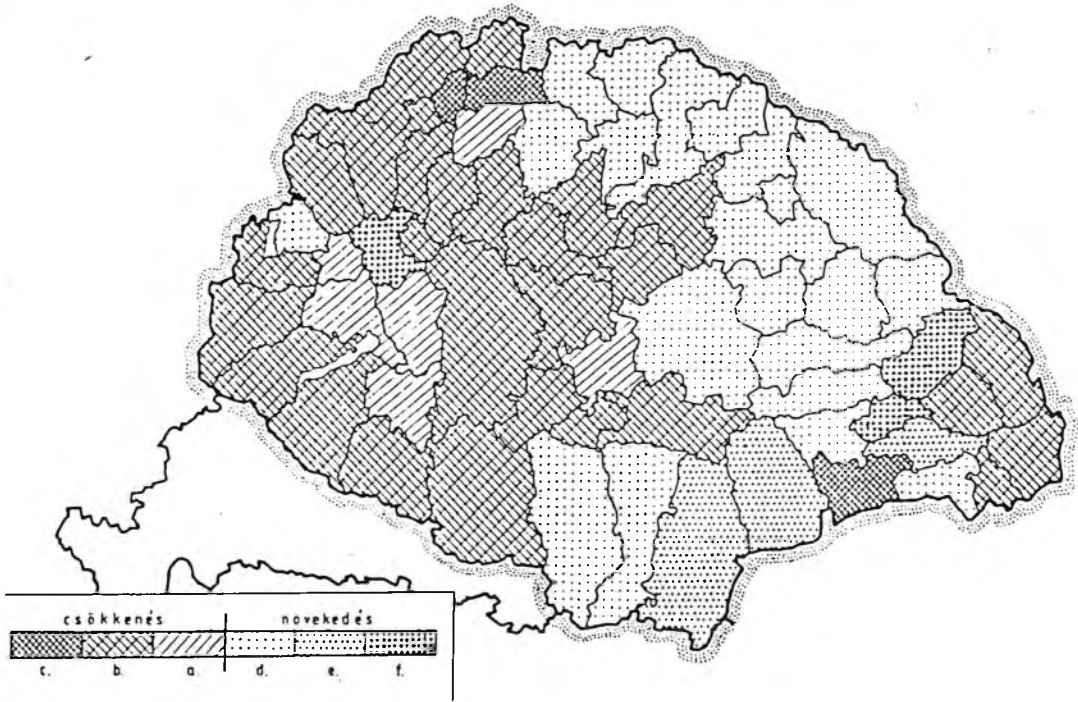
1880 és 1910 között csökkent a nem házas termékenység 37 megyében, közülük közel minden harmadik megyében 30%-nál nagyobb arányban.

A második világháború után — bár a megyék területe nehezen vethető egybe —, 1930 és 1960 között minden megyében csökkent a nem házas termékenység.

Tulajdonképpen két nagy típusba sorolhatók a megyék a nem házas termékenység szintjének dekádról dekádra zajló változása szerint. Mindazokban a megyékben ahol a nem házas termékenység 1880 és 1910 között növekedett, 1880 és 1890 között növekedés, majd az ezt követő két dekádban csökkenés tapasztalható. A 26 megyéből 21 megyében ilyen módon játszódott le a nem házas termékenység növekedése.

A NEM HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_h) ALAKULÁSÁNAK MEGYEI TÍPUSAI

A NEM HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_h) MEGYEI TÍPUSAI

Azok közül a megyék közül — 37 megye —, amelyekben a két végső időpont között csökkent a termékenység, 27 megyében 1890-ben nagyobb volt az I_h értéke mint 1880-ban, 1890 és 1900 között jelentős mértékű csökkenés következett, végül pedig 1910-ben nagyobb volt az I_h értéke mint 1900-ban. Ez a hullámzó magatartás néhány megye kivételével az egész Dunántúlt, a Duna bal partját és a Duna-Tisza között jellemezte.

Végül a megyék viszonylag jól elkülöníthetően négy nagy régiót alkotnak aszerint, hogy a házas és a nem házas termékenység 1880 és 1910 között azonos módon csökkent, vagy növekedett, illetőleg aszerint, hogy a két mutató ellentétesen viselkedett. Az egész Dunántúl a Duna-Tisza köze és a Duna bal partja viszonylag összefüggő régiót alkot, mert itt úgyis minden megyében csökkent a házas és a nem házas termékenység. Ez a régió tehát az átmenet elmélet feltételeit teljesíti.

A legdélibb négy megyében — Torontál, Temes, Krassó, Hunyad — valamint öt északkeleti megyében — Szepes, Sáros, Abaúj, Zemplén, Ung — csökken a házas termékenység, de növekszik a nem házas termékenység.

Erdély nagy részében, kivéve a Küküllő folyótól délkeletre fekvő megyéket, nő a házas és a nem házas termékenység. Ezt a régiót szegélyezi néhány megye Csík, Udvarhely, Hajdú, Szabolcs, ahol nő a házas termékenység, de csökken a nem házas termékenység.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

Ezt az összefüggést ábrázoló kartogramból jól kitetszik, hogy néhány megye kivételével a Tiszától nyugatra a házas és a nem házas termékenység alakulása 1880 és 1910 között beleillik az európai demográfiai átmenet folyamatába, attól keletre azonban eléggé változatos módon, de mégis elkülöníthetően egy másféle demográfiai magatartás tanúi vagyunk.

A leírt folyamatok változatainak magyarázó tényezőit nem ismerjük. Bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy a monolitikus kauzalitás feltételezése nem vezet eredményre. Azonos vallású, hasonló anyanyelvű foglalkozási strukturájú megyék olykor teljesen ellentétes fertilitási magatartást tanúsítanak. Kisebb subrégiókban azonban a nyelvi, vallási, foglalkozási hasonlóság együttjár a rokonítható termékenységi mutatókkal.

*A nem házas termékenység (I_n) megyei dinamikája, 1880—1910
előző dekád = 100,0*

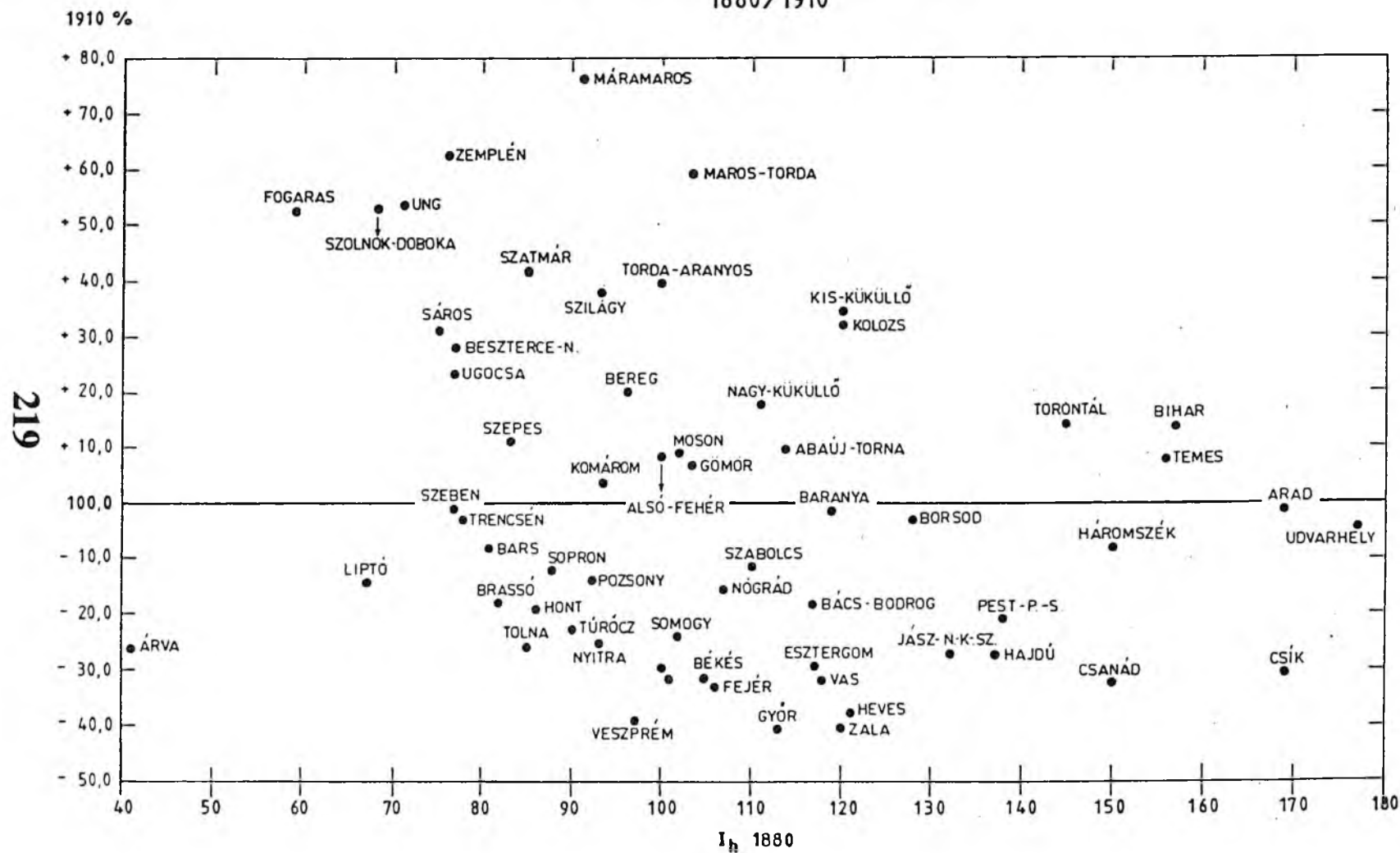
Megye	1880/1910	1890/1880	1900/1890	1910/1900
Baranya	98,3	116,8	89,2	94,3
Fejér	67,0	95,3	82,2	85,5
Győr	50,4	76,0	78,1	83,8
Komárom	103,2	101,1	103,2	100,0
Moson	108,8	123,5	77,0	92,5
Somogy	75,5	100,0	82,3	91,7
Sopron	87,5	106,8	95,4	91,7
Tolna	74,1	98,8	82,1	91,4
Vas	67,8	103,4	75,2	85,0
Veszprém	60,8	89,7	77,0	85,5
Zala	59,2	103,3	74,2	77,2
Árva	73,2	117,1	100,0	62,5
Bars	85,2	108,6	84,1	93,2
Esztergom	70,1	108,5	85,8	75,2
Hont	80,2	107,0	90,2	83,1
Liptó	85,1	100,0	76,1	111,8
Nógrád	86,0	112,1	88,3	86,8
Nyitra	74,2	100,0	89,2	83,1
Pozsony	85,9	113,0	88,5	85,9
Trencsén	96,1	135,9	86,8	81,6
Túróc	98,6	132,9	71,0	104,5
Zólyom	68,3	93,1	85,1	86,2
Bács-Bodrog	81,2	113,7	85,5	95,0
Csongrád	70,0	106,0	70,8	107,1
Heves	62,0	102,5	76,7	79,0
Jász-Nk.-Sz.	72,7	104,6	79,0	88,1
Pest PSKk.	79,0	107,3	83,1	88,6
Abaúj	109,7	125,4	98,6	88,7
Bereg	119,8	194,8	80,8	76,2
Borsod	96,1	117,2	82,7	99,2
Gömör	106,8	117,5	92,6	98,2
Sáros	130,7	165,3	98,4	80,3
Szepes	120,5	137,4	89,5	98,0
Ung	153,5	195,8	87,8	89,3
Zemplén	142,1	206,6	86,0	80,0

DÁNYI DEZSŐ

Megye	1880/1910	1890/1880	1900/1890	1910/1900
Békés	68,6	98,1	74,8	93,5
Bihar	113,4	139,5	84,0	96,7
Hajdú	72,3	108,0	75,7	88,4
Máramaros	176,9	189,0	59,9	98,8
Szabolcs	88,2	173,6	68,1	74,6
Szatmár	108,2	157,7	79,1	91,5
Szilágy	137,6	189,3	82,4	88,3
Ugocsa	123,4	167,5	72,9	101,1
Arad	98,8	124,3	84,8	93,8
Csanád	67,4	113,3	69,4	85,6
Krassó Sz.	488,1	438,1	114,6	97,2
Temes	107,7	176,9	62,0	98,3
Torontál	113,8	130,3	93,1	93,8
Alsó-Fehér	107,0	136,0	108,0	100,0
Beszterce-N.	127,3	157,1	84,3	96,1
Brassó	81,7	102,4	89,3	89,3
Csik	69,8	104,1	83,0	80,8
Fogaras	152,5	188,1	100,0	81,1
Háromszék	91,3	108,7	87,1	70,4
Hunyad	282,2	291,1	109,9	88,2
Kis-Küküllő	144,2	147,5	87,6	103,9
Kolozs	131,7	134,2	99,1	100,0
Maros-T.	158,3	143,7	100,0	110,1
Nagy-Küküllő	117,1	115,2	101,6	99,2
Szeben	98,7	100,0	97,4	101,3
Szolnok-D.	152,9	186,8	91,3	89,7
Torda-A.	139,8	170,0	91,2	89,7
Udvarhely	95,5	126,6	80,4	93,9
Magyarország	96,4	123,4	86,1	90,7

A NEM HÁZAS TERMÉKENYSÉG (I_h)

1880/1910

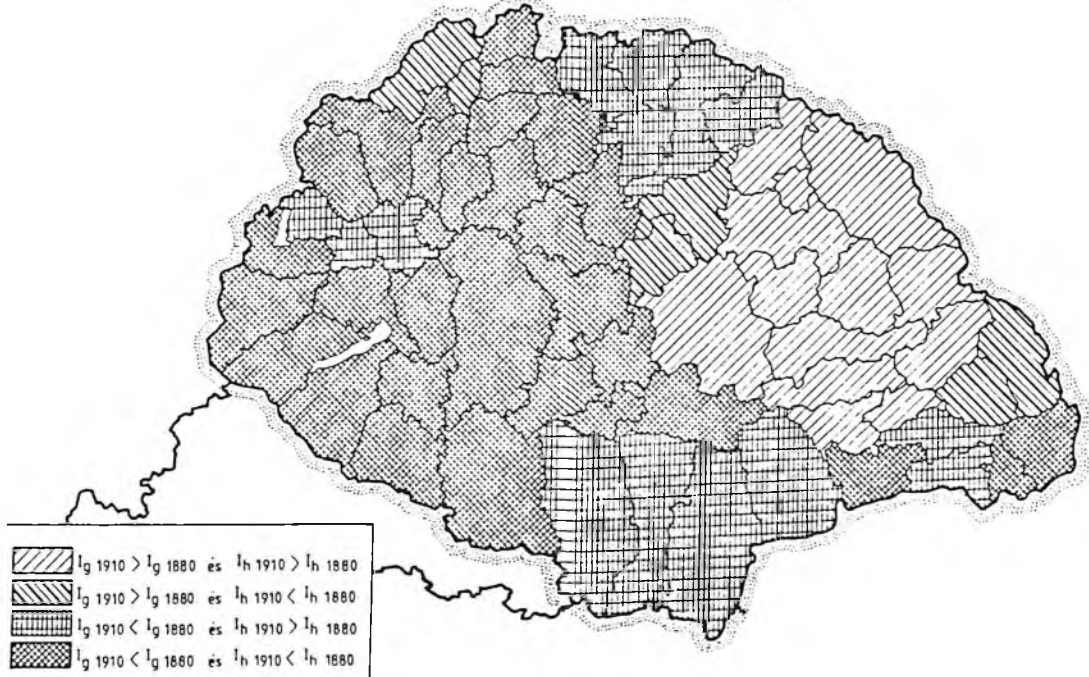
DEMOGRÁFIAI ÁTMEENET 1880-1960

DÁNYI DEZSŐ

A MEGYÉK TÍPUSAI A HÁZAS (I_g) ÉS A NEM HÁZAS (I_h) TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA SZERINT

1910

$I_g, I_h 1880 = 100,0$

Összes termékenység (I_f)

Az első világháború előtt, három évtizeden keresztül Magyarországon igen magas az összes termékenység, csak Bulgária, Románia, Jugoszlávia és az európai Oroszország összes termékenységi értékei nagyobbak, mint Magyarorszáké. Hazánk viszonylag előnyös helyzete annak tudható be, hogy a nuptialitás kisebb mértékben csökkentette a közepesnek mondható házasság termékenységet, mint más európai államokban és a házasságon kívüli termékenység — amint már rámutattunk — nagyobb mértékben növelte a házasság termékenységet. Az alábbiak szerint a nuptialitás és az illegitim termékenység Magyarországon csak mintegy negyedével csökkentette a házasság termékenységéhez viszonyított összes termékenység értékét, míg más európai államokban ez a két tényező 40—50%-os csökkenést idézett elő.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880–1960

Ország	I_1 1880	%	I_1 1890	%	I_1 1900	%	I_1 1910	%
Anglia	.355	47,3	.310	50,1	.273	50,6	.234	49,9
Ausztria	.402	40,6	.392	42,6	.391	41,6	.345	41,3
Belgium	.354	52,7	.320	52,2	.273	48,9	.244	45,0
Bulgária	.514	25,9	-	-	-	-	-	-
Dánia	.348	49,3	.340	48,3	.315	47,8	.286	45,2
Finnország	.375	46,3	.369	46,4	.353	48,5	.320	50,5
Franciaország	.267	42,0	.242	41,0	.228	40,5	.204	35,2
Görögország	-	-	-	-	.440	36,0	-	-
Hollandia	.402	51,6	.375	53,6	.347	53,9	.312	52,1
Írország	.268	62,0	.245	65,4	.235	66,8	.247	65,1
Jugoszlávia	-	-	-	-	.530	18,3	-	-
Lengyelország	-	-	-	-	.472	34,4	-	-
Németország	.404	45,0	.386	45,3	.373	43,8	.312	42,7
Olaszország	.384	40,7	.376	41,3	.369	41,7	.346	43,8
Oroszország	-	-	-	-	.540	28,5	-	-
Portugália	.341	48,6	.358	48,0	.353	48,2	.344	45,9
Románia	-	-	-	-	.528	18,1	-	-
Svájc	.317	53,2	.295	54,5	.288	53,4	.249	51,5
Svédország	.319	54,4	-	-	.302	53,6	-	-
Norvégia	-	-	.333	54,7	.317	54,7	-	-
Magyarország	.442	25,0	.453	21,9	.422	26,2	.388	26,2
Előző évtized = 100	-	100,0	102,5	102,5	93,2	95,5	91,9	87,5

% = a házas termékenységet csökkentő nuptialitás és növelő illegitim termékenység együttes mértéke: $(I_{t-1})100/I_t$

Az elemzett harminc év alatt Magyarországon 12,2%-kal csökkent az összes termékenység, európai viszonylatban kismértékben, ugyanis csak Írországban, Olaszországban és Portugáliában kisebb az összes termékenység csökkenésének mértéke. A nyugat-európai országokban 1880 és 1910 között lényegesen nagyobb mértékben csökken az összes termékenység (Belgium 31,1%, Dánia 34,9%, Franciaország 23,6%, Hollandia 22,4%, Svájc 21,5%, Németország 22,7%).

Az összes termékenység területi változása

Az összes termékenység országos szintű, viszonylag szerény változása területileg igen jelentős átalakulást takar. 1880-ban ugyanis közel minden negyedik megye összes termékenysége kisebb 0,400-nál, 1910-ben azonban már minden második megye ebbe a nagyságrendi kategóriába tartozik.

DÁNYI DEZSŐ

A megyék száma 1880-ban és 1910-ben az összes termékenység nagyságrendi csoportjai szerint

$l, 1910$	$l, 1880$					Összesen
	0,301—0,350	0,351—0,400	0,401—0,450	0,451—0,500	0,501—	
0,301—0,350	1	3	4	1	-	9
0,351—0,400	-	8	9	3	2	22
0,401—0,450	-	3	12	5	5	25
0,451—0,500	-	1	3	2	1	7
Összesen	1	15	28	11	8	63

Közel minden harmadik megyében tíz százaléknál nagyobb az összes termékenység csökkenése, de tizenhárom megyében növekszik az összes termékenység.

A megyék száma az összes termékenység csökkenésének, illetve növekedésének mértéke szerint, 1880—1910

	Az összes termékenység csökkenése (%)				növekedése (%)	Összesen
	-5,0	5,1—10,0	10,1—20,0	20,1—	-10,0	
A megyék száma	8	19	14	9	13	63

Az alábbi dél-alföldi és dunántúli megyékben rendkívüli módon csökkent az összes termékenység 1880 és 1910 között:

Megye	Összes termékenység 1880-ban	Csökkenés %-a 1910-ben
Temes	0,446	30,3
Bács	0,554	29,1
Baranya	0,415	27,5
Tolna	0,463	27,0
Torontál	0,534	26,2
Csanád	0,593	26,1
Somogy	0,429	22,6
Csongrád	0,478	21,5
Arad	0,482	20,7

Az összes termékenység területi változásának egyik jellemző vonása, hogy a szélső értékekbe sorolható megyék egyik része 1880-ban és 1910-ben is azonos, míg másik részük — az elemzett három évtized alatt — egymástól igen távol, az ország különböző peremvidékein alakul ki. Úgy tetszik, hogy meghatározott régiók mindig azonos szerepet hordoztak a többi területek termékenységéhez viszonyítva — mindig a legalacsonyabb, vagy mindig a legnagyobb termékenységű tájat képviselték; és ugyanebben az időszakban jól kiformalódó

területek együttese váltogatta potenciális helyzetét, kezdeti kedvező vagy kedvezőtlen termékenységű állapotát elvesztette, vagy éppen megnyerte.

1880-ban és 1910-ben is Erdély közepén félkörívben helyezkednek el a legalacsonyabb termékenységű megyék (Beszterce-N., Udvarhely, Nagy-Küküllő, Szeben, Hunyad, Krassó). Ehhez a tájhoz csatlakozik 1880-ban a volt Partium egy része (Ung, Zemplén, Szatmár, Ugocsa, Szilágy, Szolnok-Doboka). 1910-ben azonban az előbb említett félkörívhez a partiumi megyék helyett két dél-erdélyi megye (Brassó és Fogaras) és a dunántúli Baranya, Somogy, Tolna, valamint Temes megye csatlakozik.

1880-ban és 1910-ben is az Alföldön és három nyugat-magyarországi megyében terül el a felső kvartilishoz tartozó megyék régiója (Békés, Csanád, Jász-K.k., Pest, Heves, Torontál, Moson, Nyitra, Komárom). Ezeket 1880-ban további alföldi és dunántúli megyék egészítik ki (Bács, Arad, Csongrád, valamint Esztergom, Fejér, Veszprém). 1910-ben azonban az előbb felsorolt járulékos megyék helyett a volt Partiummal határos tájon fekvő megyék kerülnek a legnagyobb termékenységű megyék közé (Máramaros, Ugocsa, Szabolcs, Bereg, Szilágy, Bihar), olyan megyék is (Ugocsa, Szilágy), amelyek még 1880-ban az alsó kvartilisbe tartoztak.

Amint a kvartilisekről készített kartogramokból megállapítható, Magyarország általános termékenységének szélső értékei az Alföldön, a Dunántúlon és az erdélyi, partiumi tájon alakultak ki olyan sajátos módon, hogy olykor az alsó vagy a felső kvartilisbe tartoztak a szomszédos/ugyanazon megyék, három évtized leforgása alatt.

Az összes termékenység (I_p) területi változása még egy igen jellemző vonással rendelkezik. Magyarországon ugyanis az első világháború előtt a megyék összes termékenysége alapvetően kétféleképpen módosult:

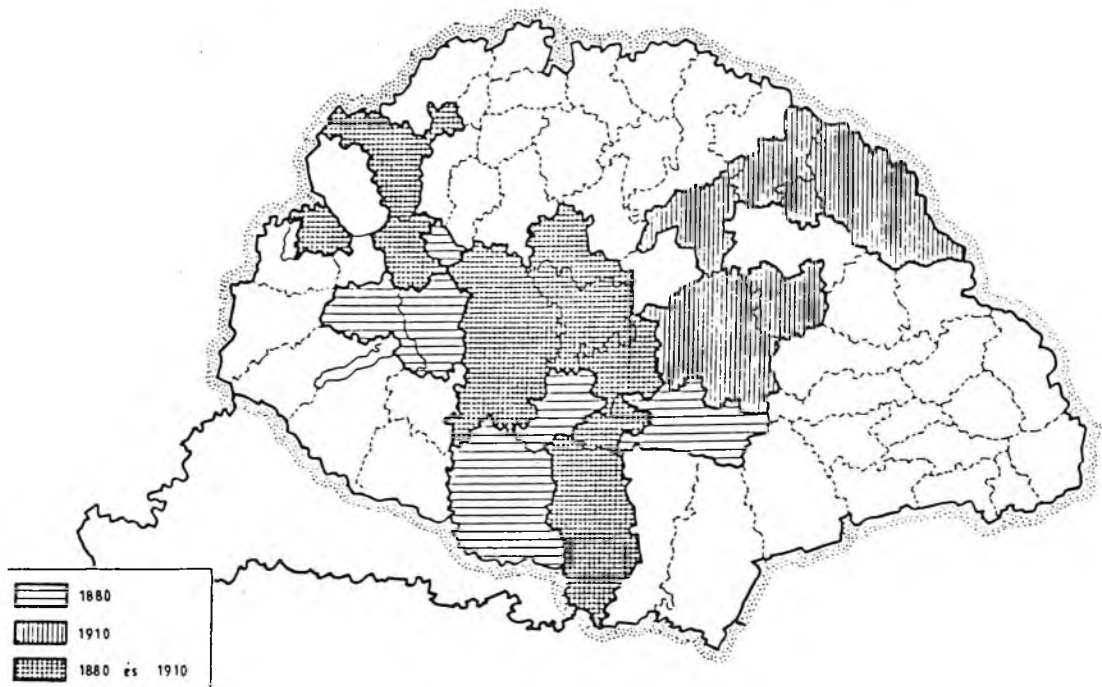
1. Közel minden ötödik megyében (összesen 13 megyében) 1910-ben nagyobb volt az összes termékenység, mint 1880-ban. Ezek a megyék szomszédosak, jól körülhatárolható régiót alkotnak Észak-Erdély és a Partium egy részén. (Ide sorolódik: Alsó-Fejér, Beszterce, Kolozs, Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Bereg, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Máramaros, Szabolcs és Túróc egyetlen kivételként az ország északnyugati területén.)
2. Ötven megyében csökkent az összes termékenység 1880 és 1910 között.
 - a) Ezek közül 16 szomszédos megyében (egyetlen kivétel az erdélyi Nagy-Küküllő) a Dunántúl délkeleti részén, a Duna-Tisza közén, valamint a hozzájuk csatlakozó Bács, Torontál és Temes megyékben minden évtizedben folyamatosan csökken az összes termékenység.
 - b) További 27 megyében ugyancsak csökken a termékenység, de olyan módon, hogy az 1890. évi növekedést a következő két évtizedben csökkenés követi. Ezek a megyék is úgyszólván összefüggő területet alkotnak, mégis két részre bomlanak. Egyik részük Nyugat-Dunántúlról kiindulva, a közép-szlovákiai megyéken keresztül Arad, Krassó megyéig félkörívben veszi körül az előbb elhatárolt régiót. Másik részük pedig Dél-Erdély megyéit öleli fel.
 - c) Végül pedig még 7 olyan megye található — Hunyad megye kivételével Észak- és Nyugat-Szlovákia területén, viszonylag összefüggő területet alkotva —, ahol 1880 és 1910 között dekádról dekádra hullámzott a termékenység. (Ide sorolható: Pozsony, Trencsén, Nyitra, Bars, Hont, Szepes és Hunyad.)

DÁNYI DEZSŐ

AZ ÁLTALÁNOS TERMÉKENYSÉG ALSÓ KVARTILISÉBE TARTOZÓ MEGYÉK
1880, 1910

AZ ÁLTALÁNOS TERMÉKENYSÉG FELSORÓ KVARTILISÉBE TARTOZÓ MEGYÉK
1880, 1910

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880–1960

Az összes termékenység megyei alakulása azt jelzi, hogy az országban viszonylag jól elhatárolható, jelentős nagyságú területeken — jellemző módon — különféleképpen zajlott le a demográfiai átmenet. Szembetűnő, hogy olykor különféle vallású, anyanyelvű, foglalkozási összetételű területek azonos reprodukciós magatartást tanúsítottak (Dél-Alföld, Duna-Tisza köze és Nyugat-Dunántúl, vagy a nyugat- és közép-szlovákiai megyék), máskor pedig úgy tetszik, hogy a társadalmi struktúrák különbözősége ellenére a történelmi múlt mégis azonos fertilitási sémákat váltott ki (Észak-Erdély, Partium egy része).

Az összes termékenység az ország mai területén

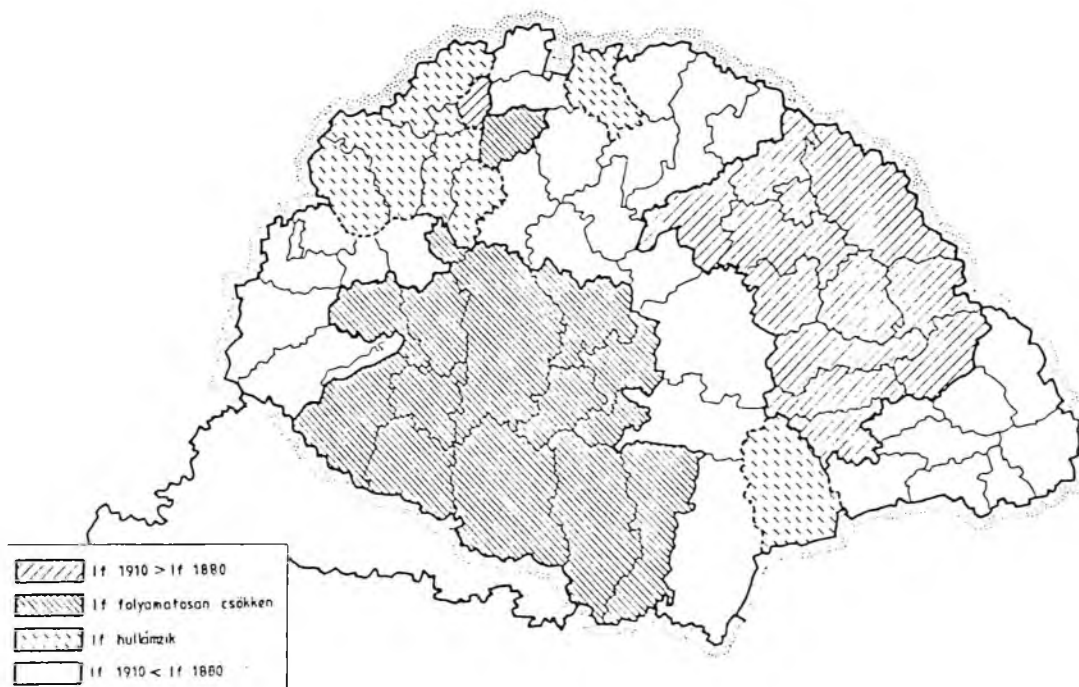
Az ország mai területére kiszámított összes termékenység (I_f) szintje — 1880 és 1910 között — és változásának üteme alig különbözik a Trianon előtti területre már bemutatott index-értéktől. (Lásd *Kamarás Ferenc* itt közölt tanulmányát.) A kis különbség annak tudható be, hogy a legalacsonyabb és a legmagasabb termékenységű perem-megyék nem szerepelnek az alábbi számított értékekben.

Az általános termékenység (I_f) Magyarország mai területén, 1880–1960

Év	I_f	1880=100,0	előző év=100,0	1920=100,0
1880	0,441			
1890	0,440	99,8	99,8	
1900	0,413	93,7	93,9	
1910	0,370	83,9	89,6	
1920	0,300	68,0	81,1	100,0
1930	0,235	53,3	78,3	78,3
1941	0,196	44,4	83,4	65,3
1949	0,162	36,7	82,7	54,0
1960	0,158	35,8	97,5	52,6

Az összes termékenység az ország mai területén 1880-tól folyamatosan csökkent. 1930-ban mintegy fele, 1960-ban pedig megközelítőleg az egyharmada volt az 1880. évi összes termékenységnek. 1880 és 1930 között, évtizedről évtizedre egyre nagyobb ütemben süllyedt a termékenység szintje. Az I_f értéke 1920 és 1930 között több mint 20%-t zuhan. A trianoni diktátumot követő negyven év alatt közel a felére (52,6%-ra) süllyedt az ország termékenysége.

AZ ÖSSZES TERMÉKENYSÉG VÁLTOZÁSÁNAK MEGYÉNKÉNTI TÍPUSAI
1880-1910

1920-ban Magyarország még igen előkelő helyet foglalt el az európai termékenységi sorrendben. Portugália, Spanyolország és Olaszország termékenysége előzi meg hazánk összes termékenységét. 1920 és 1930 között Európában azonban minden ország termékenysége csökken. Magyarország termékenységcsökkenése igen nagy (21,7%), ennél csak Dániéé nagyobb valamivel (22,0%). 1930 és 1960 között Közép-Kelet-Európa és Dél-Európa kivételével mindenütt nő a termékenység. Hazánkban azonban közel egyharmadával (32,8%) csökken, de Bulgária, Görögország és Románia termékenységcsökkenése még nagyobb. 1920 és 1960 között Európában Magyarországon csökken a legnagyobb mértékben a termékenység (47,3%). Európára nem jellemző az általános termékenységcsökkenés e két időpont között. Anglia, Belgium, Franciaország, Svájc ugyanis termékenységnövekedéssel dicsekedhet.

A trianoni béke után tehát Magyarország termékenységének szintje és változásának üteme Európa legsajátosabb demográfiai képletei közé tartozott.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

Az összes termékenység Európában 1920, 1930, 1960

Ország	1920	1930	1960	1920/30	1930/60	1920/60
	I_f			%		
Anglia	.193	.154	.214	-20,2	39,0	10,9
Ausztria	—	.124	.219	—	76,6	—
Belgium	.198	.177	.208	-10,6	17,5	5,1
Bulgária	—	.292	.196	—	-32,9	—
Csehszlovákia	—	.205	.192	—	-6,3	—
Dánia	.236	.184	.199	-22,0	8,2	-15,7
Finnország	.240	.200	.215	-16,7	7,5	-10,4
Franciaország	.189	.182	.222	-3,7	22,0	17,5
Görögország	—	.307	.191	—	-37,8	—
Hollandia	.273	.227	.252	-16,8	11,0	-7,7
Lengyelország	—	.290	.244	—	-18,6	—
Németország	—	.179	.202	—	12,8	—
Olaszország	.309	.255	.200	-16,1	-21,6	-34,2
Portugália	.318	.304	.255	-4,4	-16,1	-19,8
Románia	—	.528	.240	—	-54,5	—
Spanyolország	.314	.291	.228	-7,3	-21,6	-27,3
Svájc	.188	.160	.207	-14,9	22,7	9,2
Svédország	—	.152	.172	—	13,2	—
Magyarország	.300	.235	.158	-21,7	-32,8	-47,3

Az 1920 és 1960 között lezajlott közigazgatási területi rendezések alig nyújtanak módot arra, hogy az általános termékenység megyénkénti összehasonlítását elvégezzük. Három nagy területi egységre — a Dunántúlra, a Dunán inneni tájra és az északkeleti országrészre mégiscsak összevontuk a megyék adatait — feltételezve, hogy ennek a három tájnak a határai megközelítőleg mindig egybeestek. (Az északkeleti országrészbe soroltuk az 1960. évi közigazgatási beosztásnak megfelelően Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs megyék területét, a Dunántúl és a Dunán innen területe pedig viszonylag mindig jól elhatárolható volt.)

DÁNYI DEZSŐ

Az összes termékenység területi változása, 1920—1949

Régió	1920	1930	1941	1949
Dunántúl	0,337	0,246	0,210	0,176
Dunán innen	0,313	0,233	0,211	0,170
Budapest	0,160	0,120	0,107	0,092
Dunán innen összesen	0,266	0,201	0,179	0,146
Északkelet	0,375	0,304	0,225	0,194
Magyarország	0,300	0,235	0,196	0,162

Az összes termékenység csökkenése évtizedenként, %

Régió	1920/30	1930/41	1941/49
Dunántúl	27,0	14,6	16,1
Dunán innen	25,6	19,5	19,5
Budapest	25,0	10,8	14,0
Dunán innen összesen	24,4	10,1	18,4
Északkelet	18,9	26,0	13,8
Magyarország	21,7	16,6	17,3

1920-ban és 1930-ban még jelentős különbségek mutathatók ki egyes országrészek termékenységének szintje között. 1941-ben már kisebbek az eltérések. Ismereteinknek megfelelően az északi országrészben volt mindig a legmagasabb a termékenység, de új információként kezelendő, hogy 1920 és 1949 között nem a Dunántúlon a legkisebb a termékenység, hanem a Dunán innen.

Nagyon szembetűnő, hogy az első világháború utáni évtizedben a Dunántúlon a legnagyobb és az északkeleti tájon a legkisebb a termékenységsökkenés. A rákövetkező évtizedben azonban éppen megfordítva: az északi tájon közel negyedével, míg a Dunántúlon csak 15%-kal száll alább az összes termékenység. Végül pedig 1941 és 1949 között a Dunán innen közel egyötödével, az északi részen azonban csak 13%-kal kisebb a termékenység.

Az első világháború után mindig két tájon alakul ki a legnagyobb termékenység — bár a megyénkénti összevetés eléggé kockázatos a közigazgatási változások miatt.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880–1960

A legnagyobb termékenységi megyék

1920		1930		1941		1949		1960	
Bereg	(.402)	Szatmár	(.362)	Szatmár	(.268)	Szabolcs	(.232)	Szabolcs	(.228)
Szabolcs	(.421)	Szabolcs	(.364)	Szabolcs	(.271)	Hajdú	(.193)	Hajdú	(.218)
Szatmár	(.410)	Zemplén	(.307)	Abaúj	(.244)	Borsod	(.191)	Borsod	(.206)
Moson	(.452)	Abaúj	(.310)	Hajdú	(.285)	Fejér	(.180)	Fejér	(.185)
Sopron	(.504)	Bihar	(.297)	Győr	(.260)	Veszprém	(.180)	Baranya	(.192)

Az északkeleti régió és néhány dunántúli megye — 1960-ban a nemrég még legalacsonyabb termékenységi Baranya — tartoznak a felső kvartilisbe.

A legalacsonyabb termékenységi megyék elsősorban az Alföldön találhatók, valamint a hagyományos születésszabályozó tájakon, Kelet-Dunántúlon és Hont megyében.

A legkisebb termékenységi megyék

1920		1930		1941		1949		1960	
Somogy	(.291)	Somogy	(.218)	Somogy	(.186)	Somogy	(.154)	Somogy	(.162)
Baranya	(.306)	Baranya	(.213)	Baranya	(.191)	Baranya	(.157)	Heves	(.153)
Tolna	(.307)	Pest	(.170)	Tolna	(.184)	Heves	(.153)	Pest	(.157)
Pest	(.308)	Bács	(.213)	Bács	(.181)	Csongrád	(.140)	Csongrád	(.152)
Hont	(.306)	Csongrád	(.207)	Heves	(.201)	Békés	(.165)	Békés	(.159)

A szélső értékű termékenység úgy tetszik, hogy az első világháború után is megközelítőleg ugyanazon a tájon alakult ki, mint a XIX. század végén.

IRODALOMJEGYZÉK

- Demeny, P.*: Early fertility decline in Austria-Hungary: A lesson in demographic transition. *Daedalus*, 1968. Vol. 97. 502 p.
- Henry, L.*: Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*, 1961. Vol. 18. No. 2. 81—91. p.
- Knodel, J.*: Law, marriage, and illegitimacy in 19th century Germany. *Population Studies*, 1967. Vol. 21.
- Knodel, J.*: The decline of fertility in Germany, 1871—1939. Princeton, 1974.
- Knodel, J.*: European populations in the past: family level relations. In: *S. Preston* (ed.): *Effects of infant and child mortality on fertility*. Academic Press. 21—45. p.
- Knodel, J.*: Demographic transitions in German villages. In: *A. Coale—S. Watkins* (eds.): *The decline of fertility in Europe*. 1986. 337 p.
- Leasure, J.*: Factors involved in the decline of fertility in Spain 1900—1930. Princeton University, 1962.
- Lesthaeghe, R.*: The decline of Belgian fertility, 1800—1970. Princeton, 1977.
- Livi Bacci, M.*: A century of Portuguese fertility. Princeton, 1971.
- Livi Bacci, M.*: A history of Italian fertility during the last two centuries. Princeton, 1977.
- Lutz, W.*: Demographic transition and socio-economic development in Finland. *Tilastokeskus Studies* 82, Helsinki, 1982.
- Sklar, J.*: The role of marriage behavior in the demographic transition: The case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies*, 1974. Vol. 28. No. 2. 231—247. p.
- Anderson, B.*: Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Western Europe. In: *A. Coale—S. Watkins* (eds.): *The decline of fertility in Europe* (1986). 293—314. p.
- Andorka, R.*: Determinants of fertility in advanced societies. London, 1978.
- Coale, A.*: The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: *Behrman et al* (eds.): *Fertility and family planning: A world view*. Ann Arbor, 1969.
- Coale, A.*: The demographic transition reconsidered. *International Population Conference IUSSP*, 1973. 53—71. p.
- Coale, A.*: The demographic transition. UN, *The Population Debate, dimensions and perspectives*. Papers of the World Population Conference, Bucharest, 1974. 347—356. p.
- Coale, A.*: The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in human demographic history. In: *A. Coale—S. Watkins* (eds.): *The decline of fertility in Europe*. 1986. 1—31. p.
- Coale, A.—Treadway, R.*: A summary of changing fertility in the provinces of Europe, paper presented to the Summary Conference on European Fertility, Princeton, 1979.
- Coale, A.—Treadway, R.*: A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe. In: *A. Coale—S. Watkins* (eds.): *The decline of fertility in Europe*, 1986. 31—178. p.
- Sharlin, A.*: Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition. In: *A. Coale—S. Watkins* (eds.): *The decline of fertility in Europe*, 1986. 234—260. p.
- Walle van de, E.*: The female population of France in the nineteenth century. Princeton, 1974.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET 1880—1960

Watkins, S.C.: Regional patterns of nuptiality in Western Europe, 1870—1960. In: *A. Coale—S. Watkins* (eds.): The decline of fertility in Europe. 1986. 314—337. p.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI
FÜZETEI

1985.

1. A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I.
(A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig 1867—1894.)
2. Házasság, család, háztartás és munkaszervezet (Pilis-Buda környék, 1724—1779).
Az európai nagy pestisjárványok.
Az első magyarországi népszámlálás.

1987.

3. Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig.
Adalékok az ormánsági "egyke" történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alapján.
A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a tizenharmadik században.
Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában.

1988.

4. A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei.

1989.

5. Fáy András népességtudományi és népességstatisztikai munkássága. (Születésének 200. évfordulója alkalmából.)
6. Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.
XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.
7. Barsy Gyula biográfia.

1990.

8. Schneller Károly népességtudományi életműve.